

Mikó Árpád (szerk.): Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei

*A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai
2002/1. Budapest, 2002. 413 old., á. n.
Sorozatszerkesztő: Jávora Anna*

„Atyáinknak hőstetteit, divatait, mi-
veit, enyészetnek örvényéből ki
ragadtam: századok' dúlása viharitól
ki üzetett világ téréen el széledett
EMLÉKEIT, nyomozván, 's szeren-
tséssen feltalálván vissza térítettem:
ön életem, 's vagyonom áldozattával
igy, a' tőlünk eltűnt-feledett-mármár
kihalt 's temetett MAGYAR HAJ-
DANKORT új életre virrasztottam”
– vésette Jankovich Miklós 1830-ban
a róla hét évvel korábban, Pesky Jó-
zsef festette portré nyomán készült
rézmetszetre. E nemes küldetés mélt-
atlan fogadtatásra lelt az utókor r-
észéről. Jankovich gyűjteményeinek
egy jelentős része közkinccsé vált
ugyan, de múzeumainkban nem lett
alapos kutatás tárgya, a gyűjtő szemé-
lyére pedig kollektív feledés borult.

Százhetven évvel később, a Magyar
Nemzeti Galériában megrendezett
kiállítás és katalógusa Jankovich em-
lékét és gyűjteményeit a feledésből
igyekezett kiragadni. Bár a nemes
szándék értékes tudományos felisme-
résekhez vezetett, a munka eddigi
mérlege felemás. A gyűjtemények és
kultúrtörténeti kontextusuk terén is
maradt jócskán kutatható, s még in-
kább felülvizsgálatra szorul a kutatás
háttérében meghúzódó, mai hazai
muzeológiai szemléletmód. (A kiállít-
ást Marosi Ernő nyitotta meg, be-
szédét a *Szalon* 2003. évi 2. száma
közölte. Mravik László – a kutatás
egyik mentora – az *Új Művészet* 2003.
évi 4. számában írt a gyűjtemény tör-
ténétéről. Az *opus mirabile* díjjal ki-
tűntetett tárlatot [Magyar Nemzeti
Galéria, 2002. november – 2003. feb-
ruár] Sinkó Katalin méltatta az MTA

Művészettörténeti Bizottságának
2003. májusi rendezvényén. A kiállít-
ásról érdemi kritika [eddig] nem je-
lent meg. A korábbi szakirodalomhoz
lásd: Fejér György: T. Vadassi Jankov-
ich Miklós gyűjteményeiről. *Tudo-
mányos Gyűjtemény*, 1817. 3–46. old.;
Entz Géza: Jankovich Miklós, a mű-
gyűjtő. *Archaeologiai Értesítő*, 1939.
52. szám, 165–186. old.; Belitska-
Scholtz Hedvig [szerk.]: *Jankovich
Miklós, a gyűjtő és mecénás
[1772–1846]*. Akadémiai, Bp., 1985.
[Művészettörténeti füzetek 17.] Jelen
írás elkészítését a Kállai Ernő Műkri-
tikusi Ösztöndíj támogatta.)

A NEMZETI MÚZEUM MÁSODIK MEGALAPÍTÓJA

A kiállítás ötlete már 1988-ban fel-
merült, de a magyar múzeumügy bi-
centenáriuma kellett ahhoz, hogy öt
nagy intézmény összefogásával tavaly
végre meg is valósuljon. S az évfordu-
lós alkalom több volt, mint sürgető.
Jankovich és – a Nemzeti Múzeum
akkori elnöki tisztét is betöltő, a ma-
gyar ügyek, különösen a kultúra iránt
közismerten elkötelezett – József ná-
dor 1824-től közösen munkálkodott
azon, hogy a gyűjtemény a Nemzeti
Múzeumba kerüljön. Nem kevés hu-
zavona után az 1832–1836-os re-
formországgyűlés szavazta meg a
szükséges százezer ezüstdíjforintot a kol-
lekció megvásárlására (valamint egy
további összeget másodpéldányokra),
még hozzá nem jobbágyi adóból, ha-
nem a rendek, megyék és városok
adakozásából.

Ez az összeg mintegy fele volt az
anyag becsült piaci értékének. A köz-
nemesi származású Jankovich csak
azért kért pénzt a gyűjteményekért,
hogy a megszerzésük során felgyü-
lemlett tetemes adósságát rendezze.
Ha egy arisztokrata jóvedelmeivel
rendelkezett volna, alkalmasint Szé-
chényi Ferenc nagyravaslásával
ajándékozta volna anyagát a múze-
umnak (1802).

Jankovich minőségben és mennyi-
ségben egyaránt kiemelkedő gyűjte-
ményeinek megszerzése így több ér-
telemben is a Nemzeti Múzeum má-
sodik megalapítói gesztusának tekint-
hető. A múzeum gyűjteményein kívül

a donátorok köre is bővült (sőt egy
harmadik társadalmi csoport képvil-
selőjeként Pyrker János László egri
érsek ugyanezen országgyűlés hatás-
körében ajándékozta rangos képgyű-
teményét a múzeumnak). Ez először
készítette az akkori, rendi fogalom
szerinti nemzetet nemcsak erkölcsi,
hanem anyagi hozzájárulásra is a mú-
zeum ügyéhez: ötszázezer aranyforin-
tot biztosítottak a múzeum épületére
is. Ebben az értelemben ekkor lett
„nemzeti” a múzeum – végre a meg-
ajándékozott nemzet is tett valamit a
kulturális kincs gyarapítása és elhe-
lyezése érdekében.

Azt is mondhatnánk, a múzeum va-
lójában ekkor született. A gyűjtemé-
nyek találó megnevezése addig in-
kább Nemzeti Széchényi Könyvtár
lehetett volna. A „múzeum” elneve-
zést csak az előrelátó s talán az akkor
még teljesen meg nem érdemelt név
megelőlegzésével, a későbbi gyarapo-
dást is kezdeményező József nádor ja-
vaslatára fogadta el az 1808-as or-
szággyűlés. Jankovich könyv-, met-
szet-, érem-, kép- és (főként) kincstá-
ra gyűjtőkörét és színvonalát tekintve
kétségtelenül múzeumhoz méltó volt,
s megszerzésükkel a múzeum kiérde-
melte a korábbi bizalmat.

Az 1841-ben még az intézmény
igazgatói posztjára is pályázó Janko-
vich olyannyira kiállt a múzeum ügye
mellett, hogy már kezdettől fogva a
köz számára gyűjtött. Anyagának mú-
zeumi megvétele után újra gyűjteni
kezdett, s második kollekcióját is a
Nemzeti Múzeumnak kívánta jutá-
nyosan eladni. Ez meghiúsult egy jo-
gi félreértés s részint a múzeum r-
észéről megnyilvánuló rosszindulat
miatt, ami nemcsak Jankovichnak je-
lentett megaláztatást, hanem azt is
megakadályozta, hogy a második
gyűjtemény – kisebb anyagrészekről
eltekintve – a múzeumba kerüljön.

Jankovich már fiatalon rendszeren-
esen és koncepciózusan gyűjtött:
1796-ban, huszonégy évesen szere-
zte meg Andreas Hess *Chronica Hun-
garorum*-át, az első magyarországi
nyomatott könyvet. 1844-ig, a máso-
dik múzeumi megállapodásról folyó,
kudarcbba fulladt, sőt perbe torkolló
tárgyalásokig szinte folyamatosan és
közgyűjteményi igényességgel vásá-
rolt. Ha a „hosszú tizenkilencedik

századot” Magyarországon az országgyűlések újraindulásától számítjuk, akkor ennek első ötven évében mindvégig Jankovich volt a legjelentősebb hazai műgyűjtő. Anélkül, hogy bárminemű politikai aktivitást fejtett volna ki, a reformkor egyik alapvető programpontjának megvalósítását mozdította előre: egyetemes mércével válogatott magyar és külföldi tárgyakat egy nemzeti kulturális intézmény számára.

Nagyapja és apja is gyűjtött, bár csak irományokat és érmekeket. A jogi diplomás és évekig Fejér megyében kamarai közszolgálatot vállaló Jankovich nem csupán a gyűjtés izét és a történeti emlékek fontosságának tudatát sajátította el. Adott és vett, a haszonból a fivére örökrészét is megvásárolta. 1799-ben vette meg Fejérváry Károly (akinek Gábor fia, majd annak unokäöccse, Pulszky Ferenc hamarosan az antik tárgyak legjobb szakértője és gyűjtője lett e hazában) teljes könyv- és hungarica kéziratgyűjteményét. Szenvedélyessége – és a múzeumi horizontú gyűjtőkre jellemző bocsánatos hiúság, egyszersmind a szakmai teljességre törekvésből táplálkozó kizárólagosságigény – már ekkor megmutatkozott: az özvegyet, Semsey Polyxénát az utolsó darabig szigorúan elszámoltatta.

Mivel nem kuriozitások alkalmi megszerzője, hanem eltökélt gyűjtő volt, katalógusokban és elenkusokban rögzítette tárgyainak gyarapodását. Festményeit például *Ungarische*, illetve *Auswärtige Gemählde* csoportokba sorolta. Kéziratait időrendben, századok szerint listázta. Könyvészeti tevékenysége saját gyűjteményén is túlterjedt. 1832 augusztusában előfizetési felhívást bocsátott ki a hungarica nyomtatványok – végül kiadatlan s 1876-ban Toldy Ferenc hagyatékában újra felbukkanó – *Közönséges Magyar Könyvtár* elnevezésű bibliográfiájára (1533–1830).

Precizitásigényére és történeti érzékenységére minden bizonnyal a pesti egyetemen oktató volt jezsuiták szellemi fegyelme is hatott. Maga is publikált történeti tanulmányokat, amelyeknek megállapításai csak részben állták ugyan ki az idő próbáját, ám a szerzőt az egyik első, tudós ambíciókat ápoló modern magyar gyűjtővé

avatják. Több külföldi tudós társaságnak is tagja volt; levelezett a legtöbb jeles hazai nemesi (báró Brudern József, idősebb és ifjabb gróf Viczay Mihály) és polgári-értelmiségi gyűjtővel (Kazinczy Ferenc, Marczibányi István).

Budai házából közvetítők hadát mozgatta a kívánt tárgyak megszerzése érdekében. A hamisítványairól hírhedtté vált, erdélyi származású Litteráti Nemes Sámuel ugyanúgy ügynökei közé tartozott, mint Eggenberger József pesti vagy Philipp Korn pozsonyi könyvkereskedő, Löwy Hermann pesti és Totesz Izsák budai nemesfém-kereskedő vagy Salát József bécsi ékszerügynök. Jankovich pontosan követte az egyes hazai gyűjtemények alakulását, és ha lehetett, vásárolt is belőlük: például Dobai Székely Sámuel híres numizmatikai anyagából, Bél Mátyás hátrahagyott könyvtárából, a Bánffy-, Teleki- és a Bethlenkincstárból. Megszerezte azt a Jacopo Tintoretto-portrét, amely egykor Kollár Ádám Ferencnek, a bécsi *Hofbibliothek* igazgatójának a tulajdonában volt. Személyesen is járt több gyűjteményben, például a bécsi Esterházy- és a budai Brunswick-képtárban, a többi feltérképezésére – különösen a császárvárosban – információszerezéssel és rendszeres vételekkel bízta meg Josef Daniel Böhmöt (akinek Wolfgang fia és annak barátja készítette a Fejérváry-gyűjtemény tárgyainak akvarelljeit a *Liber Antiquitatis* számára 1842-ben Eperjesen).

DAS DING AN SICH

Jankovich régiségei és iparművészeti tárgyai nagy részét ásatások, romfeltárások, sírfelnyitások, folyami munkák során szerezte. A solymári vár kútjából, a pozsonyi klarisszák zárdájának egyik sírjából, a szombathelyi római temetőből (amelynek régészetileg nem igazán szakszerű felásásánál maga is jelen volt; igaz, ezt később meg is bánta), vagy éppen Huszt várából egyaránt kerültek hozzá darabok. A lelőhelyeket feljegyezte, történeti adatértéküknek tudatában volt. Részben e tudatosság okozta azonban azt is, hogy a kelleténél jobban hitt az ügynökei által a hamis tárgyakhoz költött provenienciákban. Elnézte,

sőt maga is gyakorolta a tárgyaknak a valóságosnál előkelőbb történeti kontextussal való felruházását.

Ez utóbbi esetben ma nem annyira a tárgyak „valódisága” a probléma, inkább az, hogy meghatározásukban mennyire támaszkodhatunk a kétes lelőhelyi információra. Az érintett tárgyak túlnyomó többsége ugyanis „valódi”, eredeti darab, azaz nem hamisítvány – csakhogy nem az, vagy nem abból a korból, vagy nem arról a helyről származik, mint amit az adalékinformációk sugallnak. Ez az előnye és egyszersmind hátránya annak, hogy Jankovich nem csupán a tárgyakat, hanem a tárgyak „életét” is gyűjtötte. Szerette őket művelődéstörténeti kontextusban látni, összhangban a romantika ama szándékával, hogy (nemzeti) múltat, abban pedig lehetőleg minél több, a jelennel folytonos szálát konstruáljon. Így misztifikálta is a tárgyakat. Ha egy-egy tárgyhoz – szó szerint – mesés eredet kapcsolódott, akkor megszerzésüket egyként motiválta számára a kvalitás és a vélt pedigre (Petrarca, Mátyás király, Janus Pannonius, Paracelsus). Míg a fabulációk kiszűrése ma a filológia feladata, e mítoszok keletkezésének felderítése az eszmetörténetre vár.

A mostani kiállítás rendezője, Mikó Árpád a tárgyakra, s nem a hozzájuk kapcsolódó dokumentációra, illetve információra összpontosított. Elsősorban a gyűjtemény egykori darabjait kell(ett) azonosítani, melyek a magyar múzeumok hol természetes, hol erőltetett szakosodási és „profil tisztítási” akciói során szétszóródtak a közgyűjtemények között. Az Iparművészeti Múzeum például két nagy hullámban (1877, 1936) is kapott a gyűjteményből tárgyakat. Számos gótikus táblakép a Nemzeti Múzeumból az Országos Képtáron át (mely 1906-ig az MTA épületében működött) a Szépművészeti Múzeumba, majd onnan a Magyar Nemzeti Galériába jutott. Több tárgyat külföldi műkereskedőkkel vagy intézményekkel cseréltek el – például kéziratokat a Hunyadi-levéltárért Münchenből 1896-ban.

A kiállítás legnagyobb érdeme, hogy megkezdte a tárgyak azonosítását, ami egyúttal új rálátást kínál a XIX. századi magyar gyűjtéstörténet-

re, s a tárgyak múzeumi elosztására egykoron és azóta. Miközben megállapítja az egyes daraboknak a Jankovich-gyűjteményi provenienciáját, egyúttal demisztifikálja a korábbi eredettörténeteket is: a tárgy állja meg a helyét hangzatos eredetmese nélkül is. Ez a tudományosan indokolt koncepció természetesen ellene hat Jankovich valamikori szándékainak. Ő nem magán kincsestárában kívánt tárgyainak esztétikumában gyönyörködni, hanem szakmai és köznevelő céllal épített egy leendő nyilvános gyűjteményt, melyben a tárgyak evokatív ereje, a megidézett múlt történeti textusa nem kevésbé volt fontos, mint művészi minőségük.

Jól látszik a gyűjtői-múzeumi szemlélet változása: amivel Jankovich felruházta tárgyait, azt most a kutatás lehántja róluk. Ennek persze az is feltétele, hogy a művészettörténet ne éljen a nagy nevek bűvöletében, s akkor is értékkeljen egy-egy munkát, ha nemcsak eredete, hanem attribúciója is revízió alá kerül. Egy példával élve, a *Bacchus szatírral* akkor is kiváló mű, ha nem Annibale Carracci, hanem Hans von Aachen festette.

A szemléleti változás másik előfeltétele a művészet(történet) viszonylagos autonómiája, illetve ennek – elmentmondásoktól nem mentes – előfeltételezése. E szemléletben a tárgy formai jegyei, anyaga s a befogadása, illetve a tipológiai leírása során mozgósított ismeretanyag együttesen zárt világot alkot, amely önmagában gyakorol hatást. A járulékos információk szükségtelenek, csak csorbitják az élményt. A figyelem középpontjában a „tárgyak maguk” állnak – hogy Mikó Árpádnak hangsúlyos kifejezését idézzem a katalógus Kincstár részéhez írt bevezetőjéből (120. old.). Ez a kiállítás módszertani kulcsa, vagyis a rendező egyértelmű hitvallása a tárgyközpontú múzeum mellett.

Ezt a koncepciót érdemes lett volna még nyíltabban, a katalógus kevésbé rejtett helyén és másutt is vállalni. Egyrészt védhető, sőt rokonszenves álláspont; másrészt a mai kiállítási kultúrához már hozzátartozik, hogy az ötletgazda kinyilvánítja koncepcionális választásait. Hiszen lehet a tárgyközpontúság mellett dönteni, de messze nem ez az egyetlen lehetséges

választás; sőt a hazai közegben a Jankovich-anyagot nagyon indokolt lett volna másként (is) megjeleníteni.

Tanulság, hogy a kiállítás és a gazdagon illusztrált katalógus nemcsak a tárgyról, hanem egy muzeológusi elképzelésről is szól, amit tudatosan vállalni kell. Mikó döntése, hogy az egyes darabokat állítja fókuszba, legalább annyira szakmai vitakérdés, mint „maguknak a tárgyaknak” az eredete és esztétikai minősége. Feltétlen elismerést érdemel, hogy a tárgyközpontúság melletti döntés egyaránt következetesen érvényesült a minél pontosabb tárgyleírásokra törekvő, tételek katalógusban és az előkelően rendezett, purista kiállításon.

Mikó legfőbb üzenete tehát a visszatérés egy hagyományos muzeológiai felfogáshoz, a kiállítások mai teatralitásával és információs dömpingjével szemben.

A tárgyak típusok szerint csoportosítva jelentek meg, minimális információt tartalmazó feliratozással. A bejáratnál olvasható, a kiállítás egészéhez fűzött rövid szövegen kívül sem a tárgycsoportokhoz, sem az egyes darabokhoz nem társult információ. Más dokumentáció (fénykép, térkép, restaurálási adalékok, kortörténeti eligazítás, ikonográfiai magyarázat, tájékoztató az alkalmazott anyagról vagy technikáról, analógiák jelzése) egyáltalán nem volt.

A Nemzeti Galéria földszinti, U alakú teremsora sötétzöld belső borítást kapott, a finom félhomályban az irányított megvilágítás az egyes tárgyakra esett – akaratlanul is különállásukat hangsúlyozva. Az ingyenes lepozelló szóróanyagának megfelelő volt ugyan, de értelemszerűen nem szolgált vezetőül a tárlathoz. A méretes katalógus szakmai hangvétele alig leplezetten a vajtfulűekhez szólt, s így óhatatlanul az amatőr közönség elriasztására szolgált. Mivel a nyugati múzeumokban megszokott, praktikus, középmeretű katalógusfüzet nem készült, a betévedő látogató mindennemű támasz nélkül élvezhette a tárgyak egymásutánját – ha megvolt hozzá a vizuális előképzettsége.

Műértő látogatókkal számolni azonban ellentmondásos döntés. Ma a világ múzeumai éppen ezzel ellentétes irányban haladnak, s egyre job-

ban vegyítik a tárgyakat és a tájékoztató szövegeket. Az egyes tárgycsoportoknak is inkább összehatását, mintsem különállását hangsúlyozzák. A gyűjtemények társadalmi kontextusát domborítják ki, s a tárgyakat inkább beleágyazzák közegükbe, mintsem kiragadnák belőle. A művészet-történeti tudást pedig nem előfeltételezik, hanem közérthető formában átadják. E szemlélettel ez a tárlat nyilvánvalóan nem azonosult.

Nem igazodott a bemutató Jankovich szelleméhez sem, hiszen exkluzivitásával szűkítette a lehetséges látogatók körét, mintegy magángyűjteménnyé avatta az egykoron éppen a nyilvánosság programjával épülő anyagot. Egyfajta privát, főúri kincseskamraként mutatta be a gyűjteményt. Lévén a kiállítás formailag nyilvános, a belépési korlátot nem a születés vagy a pénz jelentette, hanem a tudás. A tárlat lenyűgöző arisztokratizmusa érdemben (szellemileg) csak kevesek számára volt hozzáférhető.

Úgy tűnhet, a Magyar Nemzeti Galéria pénzügyi és adminisztratív érdekei is függetlenül lettek a látogatottságtól. A minimális közönségkapcsolati erőfeszítést tekintve az sem számított volna, ha a kiállításról kényszerűségből hiányzó tételek (egy-egy külföldön turnézó vagy éppen állapota miatt belföldön sem mozgatható jelentős kódex, iparművészeti tárgy vagy régi táblakép) is láthatók lettek volna. A kollégák úgyis megnézhetik őket egymás raktáraiban, az amatőr látogató pedig úgysem mérhette fel a kiállítás valódi jelentőségét. A szakmát így legalább nem zavarta a bármészködők sokasága – fűzhetnének hozzá fanyarul.

Összességében a kiállítás vitathatatlan érdeme a tárgyak rehabilitálása. Egyrészt felvillantotta a szétszórattott Jankovich-gyűjtemény sokszínűségét, és érzékeltette az egységben kezelt gyűjtemények eszmei koherenciáját, szemben a szakosított anyagok sterilitásával. Ez a holisztikus látásmód értékes gesztus volt Jankovich, illetve a XVIII. és korai XIX. század univerzalizmusának. Másrészt hagyta érvényesülni az eredeti tárgyak erejét a reprodukciók, az efemer pótlékok és a virtualitás mai világában. Áhita-

tot ébresztett a műtárgyak iránt. A szentség hangulatába legfeljebb annyiban vegyült álság, hogy a rendezés nem osztotta meg a látogatókkal azokat az ismereteket, amelyek e tárgyak élvezetét segítették volna. A kiállítás bátran vállalta, hogy az artefaktum és a befogadó közötti intim párbeszédnek, a tárgyak aurája átélésének a lehetőségét kínálja – a laikusok túlnyomó többségét kizárva ebből a részben spirituális élményből. Ha legalább a katalógus vagy a csoportos vezetések támpontokat adtak volna! Mindennemű fogódzó híján azonban nemigen lehetséges a kifinomult ízlésre apellálni, hiszen a nem velünk született adottság, s a hazai vizuális kultúrára sem hagyatkozhatunk. A kiállítások egyik feladata éppen ez utóbbi megteremtése volna, aminek azonban aligha tehetnek eleget, ha eleve adottnak tekintik. Mindenesetre tanulságos, hogy amint az ideológiák elutasítása maga is ideológia (Althusser), úgy a kontextust szándékosan mellőző kiállításrendezés maga is kontextust teremt.

A TÖBBÉRTÉKŰ (MÚZEUMI) GYŰJTEMÉNY

Merre lehet ebből a kiállításrendezésről, illetve kutatási dilemmából továbblépni? Jankovich gyűjteményével kétségtelenül nemcsak tárgyak, hanem bizonytalan alapú, *szubjektív* törtérik is köztulajdonba kerültek, s erről alakult ki a „kissé konzervatív hungarica gyűjtemény” mindeddig domináns összképe. A kiállítás ennek revíziójára vállalkozott a tárgyak *objektív* szemrevételezésével.

Legalább ennyire fontos azonban, hogy ez a revízió árnyalja a kollektióról rögzült sematikus képet. S talán ez az „árnyalás”, a *több* szempontú kutatás s az egyes szempontokon belül is a többfajta olvasat kibontása lehet a továbblépés. A szubjektív magyarázatokat helyes lehántani, de a tárgyakat kár megfosztani azon képességüktől, hogy számos jelentést mozgósítsanak a kutatóban és a befogadóban. Tekintsük úgy e kiállítást és a folytatandó „megtisztítási programot”, mint a valójában százhetven éve esedékes, kritikai igényű leltározást. De kövesse egy sok szempontú,

módszertanilag nyitott kutatás a tárgyakról, a gyűjtemény egészéről, előd- és társgyűjteményeiről, Jankovich és kortársai személyiségéről, ízléséről, eszmetörténeti értékeléséről! E kutatás várható eredményei olyanira életet lehelhetnének e művekbe, hogy jelentős részük (például az ötvösművek) állandó kiállításra kerülhetne.

A katalógus máris számtalan kiindulópontot kínál a gyűjtő és anyaga sokoldalúságának, összetettségének vizsgálatához. A katolikus Jankovich nemcsak az evangélikus egyház nagyvonalú benefaktora volt (Luther saját kezű végrendeletét 1804-ben vásárolta meg Helmstedtben Johann Carpazow hagyatékából, s az így jutott az Evangélikus Országos Levéltárba); a kéziratok között egyházi szláv és héber remekművek is találhatóak. Bár teljességre csak a magyar vonatkozású anyagcsoportokban törekedett, a Kárpát-medence minden nemzetiségének emlékeit gyűjtötte – megszerezte például Werbőczy *Tripartitum*ának horvát fordítását. Közép-európaiként nem politikai országhatárokon, hanem kulturális régióban gondolkodott, s ezért magától értetődően gyűjtött igen széles lengyel, itáliai és német anyagot is: Németországba három évtizeden át, 1835-ig visszatért vásárló körutakra. Az egyik, ma is aktuális kérdés, pontosan milyen vetületekben és hogyan szemlélte a honi és a külföldi tárgyak viszonyát. Mivel a jól hangzó eredet külföldi vételeknél is vonzotta, nem állítható, hogy csupán a magyar tételket szerezte volna meg (vélt) történeti többletértékükért.

Mivel a pusztuló értékek mentését egyik fő küldetésének tartotta, eltért a korabeli ízlésánontól, s például képtárát alapjában gótikus (zömmel felső-magyarországi) művekből hozta létre. Ezek esetében „magyar művészetéről” még aligha lehet beszélni. Talán ez az internacionálizmus vezérelte a későbbi tárgyakkal kapcsolatban is: egy magyar (készítésű, lelőhelyű, tematikájú) tárgy *per se* egyetemes is, s lehetőleg kvalitása is közelítse a nemzeti elfogultságtól független mércét. Egy tárgy tehát lehet (például dokumentumjellegében) magyar, egy szerszám (például esztétikumában)

egyetemes, vagy fordítva, illetve további elemekkel is összefonódhat.

Ennek megítélése történetileg változó, s az egyes feldolgozások vagy kiállítások más-más szempontokra helyezhetik a hangsúlyt. Jankovich gyűjteménye ellenáll a kizárólagos besorolásoknak, s ez a magángyűjtői szabadság példaértékű lehet a múzeumok számára, hogy ne (csak) taxonomizálják, hanem éppenséggel többféle fénytörésben is láttassák a tárgyakat. Jankovich legfőbb célja egyúttal az volt, hogy a különböző szempontok szerint értékelhető tárgyak Magyarországon maradjanak, s nyilvános nemzeti kulturális kincset alkossanak.

Magyarsága nem a tárgyakban, hanem azok befogadásában, felhasználásában öltött testet: ha kineveztek volna a Nemzeti Múzeum élére, nem anyagában, hanem a nemzeti művelődés szolgálata révén tette volna nemzetivé. Nemzetfogalma külön elemzést érdemelne, hiszen tizenhét éves korától kezdve jegyezte le világi dalok szövegeit, majd széphistóriákból versgyűjteményt állított össze, zenei és irodalmi értelemben az első népdal- és népköltészeti gyűjtőink közé tartozott.

Választási kritériumai széles skálán mozogtak: a tárgy veszélyeztetettsége, tematikája, készítőinek eredete, életútja, kvalitása, anyagának – valamint formakincsének, kidolgozottságának, esetleg fémértékének – különlegessége mind s rendszerint egymástól nem szétválaszthatóan vonzerőt jelentettek számára. Ezek alapján érdekes, hogy mit és miért nem gyűjtött, hogyan viszonyult gyűjteménye, illetve szerzeményezési stratégiája más köz-, illetve nyilvános vagy zárt magángyűjteményekéhez (Pesti Egyetem, Akadémia; Batthyányeum, Museum Hédervárium, Brukenthal-kollekció).

Kik és hogyan merítették Jankovich felfogásából? Egy példát nemrég láthattunk újjászületni: Ernst Lajosnak mint gyűjtőnek a mintaképe bevallottan Jankovich volt; miközben a múzeuma megnyitásának (1912) évfordulójára rendezett tavalyi kiállítás kettejük nyilvánvaló különbségét is megmutatta. Az Ernst-kiállításához készült kötet tanulmányainak sokszínűségé-

ből meríthetne a Jankovich-kutatás. Sőt adatoltságukat sem lenne szégyen követni. A Jankovich-kiállítás katalógusa ugyanis néhány rövidebb, kellőképp adatolt (bár nem a kötet elejére való) elemzésen túl egy igen széles kitékintésű tanulmányt is közöl Mravik Lászlótól, amely az összes releváns kérdést érinti, hatalmas empirikus anyagot mozgat – ám tudományos apparátus nélkül. Ez az írás több megírandó, lebilincselő könyv alapja lehet, de ahhoz, hogy használható legyen, először is szakmai formába kellett volna önteni. Ha Jankovichnak – jogosan – felrójuk történeti fantáziájának túlzott élénkségét, akkor mai kutatói sem nélkülözhetik a forráskritikát, elsőként a források pontos megadását.

Ahogy a tárgyakkak, a gondolatoknak is van provenienciájuk, s a Jankovich-kutatás hitelessége mindkettő ismeretén és elbírálásán múlik. Az mindenesetre egy szűk szakmai kérdésen messze túlnyúló problémát jelez, hogy – az Izabella királynének tulajdonított ékszerek és a feltételezetten nagyváradi misekannák tényleges eredete körüli vitán túl – Mravik és a kötet többi szerzője között tendenciózus különbség mutatkozik Jankovich és számos más, korabeli gyűjtő személyiségének és gyűjteményének megítélésében. Mravik számos vonatkozásban kollégáinál pozitívabban jellemzi mind a gyűjtő(ke)t, mind tárgyai(ka)t – miközben, egyelőre sajnos megvitatható érvek nélkül, ha nem is alaptalanul, bele-belecsíp a kor, sőt az utókor más figuráiba, például Pulszky Ferencbe. A magyar művelődéstörténet egyre égetőbb feladata a hosszú időn át elfeledett, illetve egyoldalúan beállított műgyűjtők, muzeológusok és kultúrpolitikusok történeti gyűjtőtevékenységének lényegesen pontosabb kutatásokon alapuló megismerése és értékelése.

Kiss Lajos András: Az eltűnt lelkiismeret nyomában

FILOZÓFIAI-ÖKOLÓGIAI ÍRÁSOK

Liget könyvek, Budapest, 2001. 212 old., 1200 Ft

Kovács Gábor: A megátalkodott jóhiszeműség esélyei

ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Liget könyvek, Budapest, 2001. 200 old., 1200 Ft

A *Liget* című, önmeghatározása szerint „irodalmi és ökológiai folyóirat” túlnyomórészt szépirodalmi tartalmú könyvsorozatában az utóbbi időben egyre gyakrabban bukkannak föl olyan filozófiai és eszmetörténeti jellegű munkák, amelyek tág értelemben kapcsolódnak a lap szellemiségéhez. A sorozat szerkesztőinek láthatóan nem az a céljuk e kötetekkel, hogy az ökológia magyar nyelvű teóriáját reprezentálják – a szűkebb értelemben vett zöld *teória* aligha töltene meg sok magyar nyelvű könyvet –, inkább arra törekednek, hogy a szempontjukból fontos társadalomtudományi kutatások eredményeit tágabb, részint más szemléletű értelmiségi kör számára közvetítsék. A lap és a könyvsorozat törzsolvasója ökológiai szemlélettel párosult szépirodalmi műveltsége alapján bizonyára fogékony a jelen civilizációjának a kritikájára, és hálásan fogadja az esszéhez közelítő megfogalmazási módokat.

A sorozat mindkét, most bemutatandó kötetének a témáját röviden a modernitás sajátos, földrajzilag is meghatározható szempontú kritikájá-

ban jelölhetnénk meg. Kiss Lajos András és Kovács Gábor tanulmánykötetei szerzőik *első kötetei*, azonban semmiképp sem tekinthetjük őket a középkorú, a maguk területén immár bő két évtizede kitaróan dolgozó és publikáló kutatók *zsengéinek*, első próbálkozásainak. Kár, hogy az olvasó magukból a kötetekből nem következtethet a kutatók múltjára és az írók keletkezési körülményeire, a *Liget* ugyanis sajnálatosan követi azt a magyar könyvkiadásban egyre inkább elharapódzó szokást, hogy nem adja meg a tanulmányok eredeti megjelenési adatait, sőt keletkezésük évszámát sem. (Némi utánajárással ki lehet deríteni, hogy a közölt tanulmányok jelentős része eredetileg a *Liget*-ben jelent meg: ezzel azonban a kiadónak inkább büszkélkednie kellene, mintsem homályban hagynia.) Habár a kötetek tanulmányait a kiadó és a szerzők nyilván ma is vállalható szövegnek gondolják, hiszen azért jelentették meg újra őket; néha azt is érdekes volna tudni, hogy eredetileg *milyen sorrendben* követték egymást, és mennyire szerepeltek megírásuk idején a magyar nyelvű diskurzusban. Nem mindegy például, hogy valaki még a nyolcvanas években, az orosz kultúrában való jártassága révén, önállóan jutott-e el Szolovjov jelentőségének felismeréséhez, mint Kiss Lajos András, vagy mások fedezték fel a számára kötelező olvasmány formájában, esetleg csak fordításokban. A tanulmányok hiányos adatai nem teszik lehetővé, hogy az olvasó effajta kíváncsiságát is kielégíthesse. (A pontatlanságok sajnos a szöveggondozásban is megjelennek néha, így például ugyanazoknak az orosz szerzőknek a neve több átírásban is szerepel a kötet lapjain, bizonytalanságot keltve az olvasóban. Az ilyesmi nem a szerző hibája, de annál bosszantóbb, mert neve vétenül kapcsolódik össze a gondozatlanság jeleivel.)

MOSZKVÁTÓL BERLING

Kiss Lajos András kötetének első tematikus egységét az orosz *filozófia vázlatának* szenteli. Az első pillanatban elhibázott léptékű vállalkozásnak tűnik mintegy ötven oldalon áttekin-teni e nagy terjedelmű és Nyugat-Eu-

rópában is széles körben tárgyalt hagyományt, a tanulmányokat olvasva azonban ennek a *különös narratívának* sajátos kelet-közép-európai nézőpontú értelmezése bontakozik ki. Az orosz és német kultúrában egyaránt járatos szerző az értelmezés középpontjába a német–orosz kapcsolatokat, a kulturális hatások történetét és a párhuzamokat állítja, ugyanakkor nem lévén sem a német, sem az orosz kultúra elkötelezettje, leírása nem hangsúlyozza túl, mint gyakran tapasztalható, témája eredetiségét. Kiss mindenütt pontosan és árnyaltan mutatja meg az orosz gondolkodás német előzményeit és párhuzamait – az „organikus és mechanikus elvnek” a német romantikából származó megkülönböztetésétől az olyan mellékesnek tűnő elemekig, mint a saját német, illetve orosz anyanyelvnek koronként divatos összevetése az ógöröggel, amiből mindkét hagyomány saját filozófiai érzékenységét és fölényét a latin nyelvekkel szemben vélte kiolvasni. A szerző az orosz filozófiának ebben az értelmezésében nem csupán szembemegy e tradíció saját klasszikus önképével, hanem egy fontos példán, Sesztakov és Bergyajev Érosz-képének elemzésén keresztül be is mutatja, hogy az oroszok miként redukálják a nyugati gondolkodást a vulgáris pozitívizmus, a népszerű irracionalizmus és a biológista módon magyarázott freudizmus keverékére, megfélelmezve Simmelről, Ortegáról, Unamunóról és Schellerről annak érdekében, hogy saját originalitásuk és a Nyugattól való különbözőségük annál inkább kitűnjék. A kötet tanulmányai az egykori német–orosz szellemi kapcsolatoknak olyan kevéssé ismert részleteire is kitérnek, mint a nagy hírű német újkantiánus folyóirat, a *Logos* éveken keresztül, egészen az első világháborúig fennmaradt orosz nyelvű mutációjának a története és a folyóirat köre szerveződő csoport helye a kor orosz szellemi életében. (E kiváló orosz folyóirat azóta teljesen kiesett a kulturális emlékezetből. A közelmúltban volt alkalom egyszerre beszélgetni több német és a volt Szovjetunióban felnőtt filozófiatörténésszel, köztük orosz ajkúakkal. Utóbbiak többsége Moszkvában vagy Péterváron töltötte diák-

éveit, és a folyóirat tematikája valamennyire kapcsolódott a társaság minden tagjának kutatási területéhez. A beszélgetésben főleg említődött a pár évvel ezelőtt indult *Logos* című, litván filozófiai folyóirat, amelyet hírből a jelenlévők mindegyike ismert, néhányan érdeklődtek is a névválasztás tudatossága felől, a német kapcsolatokról, annak említésén viszont mindenki elcsodálkozott, hogy orosz nyelvű lap is létezett ezen a címen.) Kiss az orosz originalitás kritikája és a német párhuzamok hangsúlyozása közben azonban nem esik bele az ellenkező előjelű túlzás csapdájába sem: jó érzékkel veszi észre az orosz különbözőségeket abban is, ha valamilyen német eredetű gondolat más funkcióba kerül az orosz diskurzusban. A tanulmányok szerzője kellő arányérzékkel elemzi például az orosz kollektív és a nyugati (itt egyértelműen német) individuális gondolkodás kettősségét: e kettősségnek az eszmetörténetben szinte közhellyé koptatott tárgyalása mellett kimutatja a két beállítódás azonos gyökerét a német romantika „szerves egységről” szóló gondolataiban, amelynek kétféle interpretációjaként mutatja be a későbbi, általa fontosnak tartott orosz és német szerzőket.

Annak, hogy a kötetnek ez a része józanul egyensúlyoz mind az orosz sajtószertűség, mind a nyugati hatás túlértékelése között, tanulságos példája az, ahogyan szembeszáll a sztálinizmust posztmodernként értelmező, manapság sokfelé divatozó áramlatokkal, mondván, hogy a posztmodern jelensége egyedül a nyugati liberális demokráciákban értelmezhető, ahol „hagynak bennünket nyugodtan játszani”, és ahol „a szubjektum halála valóban csak az irodalmi diskurzus problémája” (54. old.).

Kiss Lajos András orosz tárgyú tanulmányaiban, helyesen, nagy teret szentel az orosz filozófiai munkálkodás egyik olyan kérdésének, amely iránt a közép-európai kutató talán másoknál is érzékenyebb lehet. Ez a saját kultúra értelmezésének a kérdése, melynek legkarakteresebb megfogalmazása a *nemzeti filozófiáról* szóló diskurzus. Kiss ebben a kérdésben megy talán legélesebben szembe az értelmezés fő vonalával, amely az

orosz vallásfilozófia szövegeiben inkább a specifikumot és a különlegest hajlamos kiemelni, akár orosz, akár nyugati kutató legyen is az értelmező. Megvizsgálja az orosz önértelmezésben nagy szerepet játszó Kelet-kép szerkezetét, amely szerinte egyszerre konstrukció és archaizmus, a csak nyomokban fennmaradt keresztény *Oriens* virtuális újrateremtése. (Kár, hogy Kiss nem gondolja tovább tágabb körben is itt megfogalmazott vélekedéseit: annak fölfedezését, hogy a vagy nagyra nőtt nemzeti kultúráként, vagy pedig idejémtúlt birodalmi tudatként értelmezett „orszóság” valójában egy szinte csupán virtuálisan létező kultúrkör vezető erejeként, központjaként értelmezi önmagát, ami valószínűleg a későbbi orosz gondolkodásmódot is segíthetne megérteni.) Kiss Lajos András elemzésének fontos vonulatát alkotja a szűkebb értelemben vett nemzeti filozófia körüli orosz diskurzus értelmezése. A tárgyban talán legfontosabb meglátása az orosz vallásfilozófia igen tág, sok gondolkodónál kozmikus méretű diskurzusra való törekvése, amelynek meglétét Szolovjovnál az univerzális értelmű *szofijnoszt* (kb. a bölcsesség által szerveződő közösség) fogalmának középpontba állításával illusztrálja, szembeállítva a későbbi szerzőknél megjelenő *szobornoszt* (az egyének mechanikus szövetkezését jelentő nyugati *asszociációjával* szembeállított szubsztanciális vallási közösség) fogalmával, amely az orosz gondolkodás fokozatos „nemzeti” bezárkózásával kerül majd a középpontba. A tanulmányok szerzője eljut addig, hogy kijelenti: „a XX. századi orosz filozófia képessé vált arra, hogy a világmegértés univerzális modelljéül szolgáljon” (17. old.), és innentől kezdve az orosz hagyományt más európai tradíciókkal egyenértékűként kezeli, és az orosz önértelmezésen túlmutató, kozmikus hatókörű, de legalábbis az emberiség egészére vonatkozó elméleti kérdésekre adott válaszai szerint értékeli. Igen értékes és újszerű például e tekintetben Szolovjov és Franz von Baader szeretetről szóló gondolatainak alapos összehasonlítása. A vizsgált kérdések közül a legpartikulárisabb az Európa-gondolat eszmetörténete,

de valójában ebben is a világ és Európa viszonyáról, vagyis az egész emberiségről van szó, ugyanakkor mindig a nemzeti filozófia előtérbe állításáról is, megmagyarázandó a különböző tradíciók szerint elképzelt, eltérő Európa-képek jellegzetességeit. Kiss Lajos András érdekes és a tárgyalt kultúrák önértelmezésében feltűnően hiányzó összehasonlítást ígér a romantikáról való közép- és kelet-európai gondolkodásban is, azonban érzésem szerint nem jut tovább a jórészt járatlan úton megtett első lépéseknél. Itt bosszulja meg magát, hogy a bevezető tanulmányban szűkszavúan, bár védhetően próbálta meghatározni a nemzeti filozófia fogalmát (10. old.). Normatív meghatározásába nehezen fér bele ugyanis annak a vizsgálata, hogy a nemzeti filozófia kérdése *miért* lesz koronként egyes filozófiai tradíciók önértelmezésének fontos toposzává. Nemcsak az a problémája ugyanis a filozófiatörténetnek, hogy például Fichte korában vajon bizonyos normatív szempontok alapján létezett-e önálló német filozófia, hanem az is, hogy magát Fichtét miért érdeklí annyira elődeinek, kortársainak és saját magának németisége, és mit gondol erről. Kiss tanulmányának gyenge pontja az összehasonlított gondolkodók esetleges kiválasztása. Az idézett szerzők persze mind a helyükön vannak – Csaadajev és Szolovjov az oroszok közül, Novalis a németektől és Kölcsey a magyar gondolkodás képviselőjében, majd a végén Husserl –, azonban ugyanilyen erővel föl lehetne sorolni éppenséggel más neveket is. Különösen hiányoznak a további magyar hivatkozások a tanulmányból: ha egyetértünk Kiss Lajos Andrásal abban, hogy magyar filozófiai gondolkodás régóta van ugyan, karakteres filozófus egyéniségek, önálló magyar tradíció azonban nincs, még fontosabbá válik a magyar Európa-gondolatot több, bár kisebb formátumú gondolkodó jellemző vélekedéseiben megragadni. A kötet azonban így is a közép-európai filozófiatörténet-írásban ritka módszertani önreflexióról ad tanúbizonyságot, a szerzőnek sikerül pontosan regisztrálnia a leírt filozófiai áramlatok mozgását a nemzeti diskurzus és az egyetemességigény között.

A szerző az eszmék története mögött álló intézménytörténetet azonban némiképp elhanyagolja. Az a tény például, hogy 1870 és 1900 között az Orosz Birodalom minden egyetemén be volt tiltva a filozófia művelése, így a kialakuló orosz teoretikus gondolkodás a szalonokban, egyes folyóiratokban és irodalmi, néha politikai körökben talált magának fórumot, véleményem szerint nem csupán a megszületett filozófiai művek stílusára, hanem tartalmukra is nagyobb befolyást gyakorolt, mint az a későbbi elemzésekből, így Kiss Lajos Andráséból is kitűnik. (Az olvasóról egyébként sem célszerű föltételezni, hogy tisztában van a századfordulós orosz vagy német kulturális viszonyokkal: ezek kissé bővebb körvonalazása néha nem ártott volna.)

A kötet utolsó részében az eszmétörténeti tanulmányokkal már megalapozott dialógus-filozófiát alkalmazza új témájára, az *öko-filozófiára*. Jó képet kapunk a dialógus-felfogásokról Szókratésztól kezdve egészen Lévináig, majd egy példa, Bollnow nyelvezetének kimerítő elemzésén keresztül rámutat a metaforikus és racionális beszédmódok egymáshoz képest értett lehetséges szerepkörére. Ezzel a háttérrel kísérli meg az ökológiában megjelenő diskurzusok és érvelési módok tipizálását. Azon a határon torpan meg, ahol a politikafilozófiai elemzésnek kellene kezdődnie. Ez formálisan nem tekinthető a kötet hiányosságának, hiszen a szerző nem ígért politikafilozófiát; mindazonáltal témái kibővítést igényelnének ebbe az irányba. Csak remélhetjük, hogy következő kötetében ott folytatja majd, ahol most abbahagyta, így hamarosan kezünkbe kerülhet *az ökológia új politikafilozófiája*.

A BŰNÖS VÁROSTÓL A POSZTMODERN TÖRZSISÉGIG

Kovács Gábor kötete is jelentős (bár Kiss Lajos Andrásétól jórészt eltérő) eszmétörténeti körképet adva kívánja körbejárni a XX. század modernitáskritikájának kérdését. A munka első harmada Oswald Spengler filozófiáját mutatja be alapos kultúrtörténeti tájékozottsággal, figyelve Spengler recepciójának az elmúlt évtizedekben

több ízben éles fordulatot vett történetére és ennek feltehető okaira is. Már a bevezető tanulmányban rámutat arra, hogy Spengler legismertebb ellentétpárjai – kultúra és civilizáció; falu és város; lélek (*Seele*), illetve élet (*Leben*) és szellem (*Geist*) – mennyire mélyen gyökereznek *A Nyugat alkonya* megírásának éveiben uralkodó német közbeszédben. Különösen Spengler nem német olvasói, így éppen Kovács Gábor könyvének közönsége számára lehet fontos például rámutatni, hogy az élet és szellem ellentétéről írottak mennyire rímelenek (a(z új) Berlin és (a régi) Párizs összehasonlításáról korábban írottakra, vagy arra, hogy a kultúra és a civilizáció ellentétének spengleri képe egybevág az első világháború német propagandájának szóhasználatával. A németek a háború során mindig arról beszéltek, hogy a kultúrát védik az „üres” civilizációval szemben, míg az antant hatalmai propagandájuk szerint a civilizációt védtek a barbársággal szemben. E fontos nyelvhasználati párhuzam azonban megérdemelt volna még némi részletezést. Talán helyénvaló lett volna megemlíteni, hogy az említett szóhasználat csak Németországra, a másik oldalról pedig Franciaországra és Nagy-Britanniára volt jellemző, a Monarchia háborús nyelvezete például jelentősen eltért ettől, így a magyar propagandában ugyanúgy előfordult a civilizáció és barbárság ellentéte – főként Oroszországra vonatkoztatva –, mint a kultúra és civilizáció „németes” ellentétpárja. (Ez utóbbinak jellegzetes, a napi publicisztika színvonalára fölé emelkedő példája Concha Győző egyik 1917-es cikke, amelyben a neves jogász a háborús propaganda igényeivel egybevágó, ugyanakkor Spengler későbbi elméletére rímelő kultúrtipológiai különbséget állapít meg a francia–angol civilizáció és a német–magyar kultúra között.) Még fontosabb lett volna Spengler fogalomhasználatát részletesebben összekötni a német kulturális hagyománnyal. Kovács Gábor meggyőző koncepciója szerint ugyanis Spengler gondolatainak nagyobb része jól magyarázható a szerző német kulturális gyökereiből, a németiségnek abból a történelmi helyzetéből, amelyben, mint Kovács írja, a

modernizáció német válsága egybeesik a modernitás világméretű, de legalábbis össz-európai válságával. Magyarázata során össze is veti Spengler saját német *kortársával*: utal például Tönnies Gemeinschaft/Gesellschaft fogalom-párjának spengleri párhuzamaira, többször visszatér Thomas Mann pár év alatt radikálisan megváltozó Spengler-képére, a szakfilozófia fórumai közül pedig a *Logos* Spengler kritikájának szentelt számát említi. (Ennek a *Logos*nak természetesen már nincs orosz mutációja.) Nem hivatkozik viszont Kovács a német gondolkodás tradíciójának olyan régebbi, meghatározó toposzára, mint a *képzés* sajátos szerepe a német polgárosodásban, illetve a *nemzeti filozófia* jórészt német eredetű fogalmára, amelyek elemzése alkalmas lenne arra, hogy Spengler inkább tekintsük bizonyos német teoretikus tradíciók egyenes folytatójának, mint a hirtelen beállt válságra reflektáló, ugyanilyen hirtelen támadt gondolkodónak. A német tradíció erőteljesebb hangsúlyozása érthetőbbé tehetné volna Spengler munkásságának egyik fő elméleti törekvését, a *történelem új emancipációját*. A német gondolkodó persze egyetemes, az akkori Európában sokakat foglalkoztató problémát érint – gondoljunk csak Croce vagy Collingwood nagy hatású gondolataira ebben a tárgyban –, válasza pedig, hogy a történelem autonómiáját annak művészetként való megjelenése szolgálja, visszavezethető egészen Arisztotelésznek a történetírás és a költészet viszonyáról megfogalmazott gondolataira. Mindezek ellenére nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a történelem mibenlétéről és művelésének kívánatos módjáról folyó diskurzus a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedeiben talán sehol nem áll annyira a közép-pontban, mint a németeknél.

Kovács Gábor Spengler-elemzése e gyökerek részleges felmutatása mellett inkább arra igyekszik választ adni, miért lett az évtizedekre szinte elfelejtett német gondolkodó a kilencvenes évektől újra sokat idézett szerző. Kovács válasza, hogy Spenglernél sok volna a posztmodern és az ökológiai gondolkodást megelőlegezni látszó elem, némileg kifejtet-

len: a bevezető tanulmányban maga utal rá, hogy ezek a spengleri szövegekben csak mai tudásunk révén tűnnek ki, nem álltak Spengler gondolkodásának középpontjában. Később megállapítja, hogy a posztmodern fogalma túlságosan határozatlan a pontos identifikációhoz és az eszmetörténeti párhuzamok komolyan vehető felmutatásához, majd Habermast idézi, aki Lyotard-ral folytatott vitájában megjegyzi, hogy a posztmodern sok esetben *antimodern* takar. A Spengler újrafelfedezésének hátterével kapcsolatos, látható óvatosság határozottabb magyarázatot nyerhetett volna, ha Kovács Gábor elmélyíti a német szerző recepciójának történetéről írottakat, és megmutatja az egykori és a mai problematikája közötti különbségeket.

A Spengler-értelmezések szinte kötelező részévé vált a német gondolkodó viszonyának elemzése a náciizmus-hoz, Kovács Gábor is szán erre helyet könyvében. Idevonatkozó gondolatmenetének legfontosabb eleme Spengler *Zwischenzeit* terminusának értelmezése. A kifejezés elemzésének segítségével jobban megérthetjük, hogy a német gondolkodó fejében milyen kép élt a korabeli Németország történelméről. Spengler kései naplójegyzetének olvastán – „Meg akartunk szabadulni a pártoktól. Maradt egy: a legrosszabb” –, melyet Kovács egyik tanulmánya címében idéz, mégis fölmerül az olvasóban a kérdés: Hogyan lehetséges, hogy Spengler csak ilyen későn, utólag látta meg az általa is szorgalmazott „konzervatív forradalom” szerepét a náciizmus előkészítésében? (E válasz nélkül maradó kérdés nem a német gondolkodó személyes szerepére, hanem éppen kultúrfilozófiai kvalitásaira vonatkozik.)

A kötet második részét magyar gondolkodókról, Bibó Istvánról és Hajnal Istvánról szóló tanulmányok töltik ki. (A Bibó-tanulmányok úgy is olvashatók, mint Kovács készülő Bibó-monográfiájának az előzetesei.) Egyik központi gondolatuk Bibó sajátos, az ember döntési szabadságát mindig fönntartó történelem- és politikumképe és műveinek időszerűsége. Kovács első pillantásra meglepő módon egy kései vázlat, Bibó *Uchroniájá-*

nak elemzésével indít; az európai történelem egyik meg nem valósult alternatívájának sok helyütt jó humorú, sőt mélyen ironikus leírása azonban alkalmas arra, hogy vegytiszta formában állítsa eléink Bibó történelem-szemléletének legjellegzetesebb vonását: nevezetesen, hogy vannak a történelemnek olyan cseppfolyós, nyílt helyzetei, korszakai, amikor egy szabad emberi döntés alapvetően képes befolyásolni a történelem későbbi menetét. Bibó számára az európai történelemnek ilyen kitüntetett pillanata a zsinati mozgalom és a reformáció, amelynek a valóságban bekövetkezett egyházszakadás nem szükségszerű következménye. A vallásháborúk és a magyarországi török hódoltság elmaradása és Közép-Európa XVI. századi sikeres integrációja mellett Bibó a tudomány humanista kontrolljának fennmaradását tekinti e lehetséges, de meg nem valósult történelmi alternatíva fő erényének: az erről tanúskodó, nem minden rossz-májúság nélkül megfogalmazott részben felhossa Teller Ede panaszát, hogy a tudomány fölötti humanista egyházi kontroll akadályozza az atombomba és az úrutazás megvalósulását. A kötet másik tanulmányában Bibó időszerűségéről értekezve azt az érdekes megállapítást teszi, hogy Bibó szinte mindig átmenetekben gondolkodik, átmeneti helyzeteket elemez. Csaknem egész életművében a demokráciáról beszél például, működő demokráciát viszont keveset lát, Svájcban és Hollandiában, azokat is történelmi defenzívájukban. A kötet utolsó ilyen tárgyú írása Bibó ellenérzéseit tárgyalja az öncélú hatékonyságkultusszal és a technokráciával szemben. Itt érhető tetten Kovács vélhető kötet szerkesztői szándéka: számos, a tárgyban született írása közül most a Bibó modernitáskritikájáról szólókból válogatott.

Hajnal Istvánról szóló tanulmányában a „szokásszerűség” és „okszzerűség” terminusának elemzését ígéri. Hajnal stílusukban közismerten nehézkes szövegeinek egyedi terminológiáját jól megérteni önmagában sem kis feladat, ezt Kovács megtoldja a terminusok weberi párhuzamaival – nagyjából a tradicionális és a célracionális cselekvés eltéréséről van szó,

Hajnalnál az előbbi egyértelmű fölényével – valamint Hajnal és Spengler, Hajnal és Németh László, illetve Hajnal és Erdei Ferenc viszonyát tisztázza. Hajnal nem elsősorban írástörténészként szerepel, inkább a szokásszerűség fogalmára építő közepkorász alakja kerül előtérbe, aki az írás szerepét is a szokásszerűség által kikísérletezett formák rögzítésében látja, és némiképpen idealizált közepkor-képéhez képest fogalmazza meg fenntartásait a modernitásban kialakuló pénzülgéssel szemben. Kovács Hajnal-értelmezésének komoly erénye eszmétörténeti tekintetben Hajnal és a korabeli konzervatív kultúrkritika viszonyának tisztázása. Kovács szerint a legfontosabb különbség, hogy Hajnal nem veszi át a konzervatív elit-elméletet: nála az elit, ha egyáltalán foglalkozik vele, mindig negatív szereplő. Kovács Gábor foglalkozik Hajnalnak Max Weberével rokon koncepciójával, az oksági magyarázat helyével a történettudományban. Hajnal írástörténészként fejt ki, hogy az írás soha nem lehet a szó szűkebb értelmében *oka* valaminek, ezért érdemes lett volna ezt a gondolatot bővebben taglalni, hiszen a torontói iskola sok esetben sarkos, a kommunikációs médiumok és a társadalmi jelenségek között kauzális viszonyt feltételező kijelentései azóta újra aktualitást adtak e problémának.

A kötet utolsó részében Kovács Gábor némileg kilép az eszmétörténésznek a könyv alcímében vállalt szerepköréből, és a modernitás kritikájának olyan módját kíséri meg, amelyben inkább megmutatkoznak saját vélekedései. E tanulmányokban is sokat idéz persze, sőt írásai bátran ajánlhatók a kérdés történetével foglalkozó bevezetőnek is. Központi kérdése mindig valamiképpen az individuum. Az egyén helyzete lesz a megítélés mércéje, ha az újkori, szerinte öncélúvá vált hatékonyságkultusz és a céhes ipar végtelen műgonddal folytatott állandó kísérletezése között kell választani; vagy a kötet záró tanulmányában, ahol a szerző végül nyitva hagyja a kérdést, hogy az individualitás – mint a modernitás terméke – vajon megőrződik-e a posztmodern korszakban is, vagy felolvad a posztmodern állapot neotribalizmusában,

viszont nem hagy kétséget afelől, hogy személyes preferenciái szerint az individualitás mellett áll.

Kovács Gábor kötetének későbbi tanulmányai sokat köszönhetnek a korábban tárgyalt eszmétörténeti írásoknak, kár, hogy az összefüggés a kötet olvasása során nem válik mindig egyértelművé. Amikor például *Mozaikdemokrácia vagy elituralom?* című írásában arra a fontos következtetésre jut, hogy a technikai eszközök és a társadalmi folyamatok kölcsönösen determinálják egymást, nem utal vissza Hajnal gondolataira, az írás és a társadalmi viszonyára, holott a párhuzam nyilvánvaló. Más helyeken viszont zavaró, hogy kedvenc szerzőit – akiknek gondolatai egyébként valóban relevánsak a téma szempontjából – szinte minden tanulmányban úgy idézi újra, mintha az olvasó először találkozna velük. Mindenképpen jót tett volna az átgondoltabb idézési technika megvalósítása, amely azonban legalább annyira a kiadó feladata lett volna, mint a szerzőé.

Kiss Lajos András és Kovács Gábor kötetei alaposan megdolgozott, bár jelentősen eltérő eszmétörténeti anyagból építkező, átgondolt modernitáskritikák. Feltűnő, hogy bármilyen sokféle, egymástól is eltérő problematika jelenik is meg bennük, mindkét szerző az individuum lehetőségével vet számot, eljutva az egyén és a politikai közösség viszonyának kérdéséig. Válaszkísérleteikből egyértelmű, hogy a modern individuumot értéként megtartó, a modernitás intézményrendszerével reálitásként számoló modernitáskritikáról van szó, amelyek inkább nevezhetők a modernitás reformjára, mint meghaladására tett kísérleteknek. Ha tetszik, a *posztmodern utáni* modernitáskritikának.

Demeter Tamás: Az eszmék tipográfiája

A MODERN FILOZÓFIA
KEZDETEI KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI
NÉZŐPONTBÓL

*Osiris, Budapest, 2003. 108 old., 1480 Ft.
(MTA-ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport. JEL-KÉP Könyvtár.
Szerkeszti: Terestyéni Tamás)*

A százoldalas kismonográfia a könyvnyomtatás és a csendes olvasás elterjedésének a filozófiai gondolkodás változására gyakorolt hatását vizsgálja. Az elmúlt évtizedekben született összefoglaló művek tudatában a téma illetően meghatározását a továbbiakban nyilván szűkíteni kell. Először azt vizsgálom, mivel foglalkozik a kötet, majd azt, mivel nem, remélve, hogy a recenzió végére érve mindkét szempont igazolódik.

Demeter nagymértékben épít az 1960-as években kibontakozó, úgynevezett torontói iskola nézeteire, melyek alapvetően meghatározták az elmúlt időszak vitáit a szóbeliségről és az írásbeliségről. Demeter – Nyíri Kristóf nyomdokain haladva – filozófiatörténeti problémák vizsgálatában használja ezt a történeti-szociológiai keretet. Részletes ismertetést ad Eric Havelock több évtizedes munkásságáról, aki írásbeliség és szóbeliség viszonyát vizsgálta a preszókratikus gondolkodástól Arisztotelészig. Felhívja a figyelmet Havelock Platon-interpretációjának és Balogh József Szent Ágoston-olvasatának párhuzamaira, melyek szerinte a következők:

1. Mind Platon, mind Ágoston bírálta a hagyományos – szóbeliségen alapuló – nevelési mechanizmust;

2. Havelock és Balogh értelmezése főhőseiben újfajta fogalmiság kialakítóit látta, akik részben annak hatására támadták a szóbeli, retorikai tudásközvetítést, hogy a növekvő jelentőségű írásbeliség az ismeretek objektívvá (külsővé) válásának élményéhez vezetett;

3. mindez lehetőséget adott Havelocknak is, Baloghnak is arra, hogy a

vizsgált filozófusok munkáját a „szóbeliség és írásbeliség összeütközésének foglatában” (37. old.) vizsgálja.

Az összehasonlítás eredeti (Demeter korábbi munkái részletesebben is foglalkoznak a témával), de nem szimmetrikus. Balogh szempontrendszerének rekonstrukciója talán azért marad el, mert „Balogh József klasszika-filológus volt, ilyenformán nem várható el, hogy tanulmányaiból valamiféle egységes gondolati horizont táruljon elének Ágoston filozófiájáról” (30. old.). Elképzelhető, hogy valóban lehetetlen lett volna a rekonstrukció, de ennek híján az összehasonlítás egyoldalú, kizárólag a torontói iskola szempontrendszerét veszi figyelembe. Balogh nézeteinek vizsgálata így szükségszerűen anakronisztikus: előfutár volt-e vagy sem, és ha igen „mennyire futott előre”. A konklúzió: jogos a pidesztál és a kitüntetett figyelem, hiszen „Balogh – noha valójában nem volt tudatában – Ágoston életművének mégis egy olyan filozófiatörténeti értelmezését nyújtja, amely szinte tökéletesen illeszkedik a fent röviden bemutatásra került paradigma keretei közé, noha akkoriban mai formájában ez természetesen még nem létezett” (30. old.).

A többé-kevésbé kronologikus felépítésű kötetben Walter Ong fontos Ramus-interpretációjának ismertetését időrendben Demeter Locke-elemzése követi. A könyvnyomtatás hatására létrejövő „tipografizált ismeretfilozófiát” (66. old.) a brit empirista metaforáinak rendszerezése révén mutatja be. Ez a fejezet egyben a kötet egyetlen része, amely egy elsődleges szöveg „szoros olvasására” épül. A vizsgálódás alapja azon feltételezés, hogy a pusztán illusztratív metaforákon túl léteznek olyan „szimptomatikus metaforák” (56. old.) is, amelyek jellemzők Locke szemléletmódjára, továbbá olyan „konstitutív metaforák” (62. old.), amelyek nem csupán színezik, hanem meghatározzák és konstituálják azt a nézőpontot, amelyből Locke a világot szemléli. A konstitutív metafora példáját a locke-i gondolkodásban a vizuális percepciót alapvetően meghatározó *camera obscura* metaforája képviseli. Ezután Demeter részletesen vizsgálja a *tabula rasa* és hozzá kapcsolódóan a *nyom-*

dagép metaforáját. Ez utóbbi metafora és a nehezen megfogható locke-i ideatan közti kapcsolat feltárása a könyv egyik legeredetibb része. A finomelemzés ellenére egyes konklúziói valószínűleg túl erősek. Problematikus azt állítani, hogy a Locke-nál jelentkező korpuszkuális szemléletmód „jellegzetes tipografikus képződményként is értelmezhető” (73. old.), mintha a nyomdagép felfedezése előtt nem létezett volna az elemekből való építkezés (korpuszkuális szemléletmód, vagy Locke nem ismerte volna a gazdag atomista tradíciót. Sok-sok generációval a nyomdagép felfedezése előtt már Lucretius így írt *A természetéről* szóló tankölte-ményében (II/687–693, 999–1015):

Mint például versezetemben széjjel-
oszolva

Sok közös alkotórész van az egyes
szókbán egyenként,

Mégis látnivaló, hogy a versek, s
bennük a szók is,

Egymástól elütő elemekből állnak
egészen;

Nem minthogyha kevés egyforma
betűre akadnánk

Bennük, s két egyforma betűjü
se lenne közöttük,

Ámde nem egyeznek mindenben
mind valahányan.

Így a halál nem emészt úgy el sem-
mit, hogy egészen

Elpusztítsa, csupán szétbontja a
test szövedékét,

S részeit új rendben kapcsolja,...

Sőt: látjuk, hogy a verseknél is
mennyi sokat tesz,

Hogy betűik mivel és mily helyzet-
ben keverednek.

Mert azonos jelek alkotják az eget
meg a tengert,

Földet, napfényt termést, állatokat
s a folyókat,

És ha nem is minden jel, a legtöbb
része hasonló,

Úgyhogy csak rendjük tesz más-
más elnevezést ki.

A könyv további kérdése, hogy milyen következményekkel járt a könyvnyomtatás és a csendes olvasás elterjedése nyomán végbemenő változás az episztemológiai problémákra. Demeter a modern szkepszis és a külvil-

lágtól elváló privát elme kialakulását, vagyis a karteziánus fordulatot a csendes olvasás hatásaként értelmezi: „a modern filozófia jellemző koncepcióinak megformálódása nem függetleníthető az olvasás elcsendesesedésétől. Amíg az olvasás és hozzá kapcsolódva a gondolkodás is – a fenti értelemben – hangos tevékenység volt, addig az intern, szellemi világ koncepciója nem alakulhatott ki.” (79. old.) Más megfogalmazásban: „Descartes előtt az elme privát-mentális-hoz kötött fogalma egyszerűen nem volt értelmezhető.” (81. old.).

Különösen érdekes innen nézve Wittgenstein privátnyelv-argumentuma: a szemantikai individualizmust (amelynek meglétét Demeter már a csendesen olvasó Locke-nál kimutatja) az a Wittgenstein veti el, aki maga is előszeretettel vette, ha hangosan felolvastak neki (101. old.).

E rövid ismertetés után áttérek arra az elsőre furcsának tűnő kérdésre, hogy miről nem szól a kötet. A legelejéről kezdve, elsősorban nem szól arról, amit az alcíme ígér. A modern filozófia kezdeteit csak érinti (Locke-et kezdetnek tekinteni nem indokolt, Descartes-tal azonban csak pár oldal foglalkozik – és jóval felületesebben). A könyvben egységes kommunikáció-elméleti nézőpont nincs kifejtve, sőt számomra fel sem fedezhető. Nincs kimondva, de valószínűsíthető, hogy a csendes és a hangos olvasás szövegek olvasására vonatkozik, de nem nyilvánvaló, hogy a képek olvasása (*biblia pauperum*) vagy a vizuális kommunikáció más formái milyen konzekvenciákkal járnak a könyv állításaira nézve. Nem nyilvánvaló, hogy a jelszokszorosítás valamely eszköze, például a nyomdagép, hogyan befolyásol(hat)ja a mentális tartalmakat vagy a filozófiai elkötelezettséget.

Külön kérdés, hogyan kapcsolódna a kötetben vizsgált szűkebb és egyedi filozófiatörténeti események a torontói iskola tágabb és – valljuk be őszintén – technológiai determinista társadalomtörténeti narratívájához. Itt Demeternek egy alapvető problémával kell szembenéznie. A torontói iskola determinista elképzelésében nyilvánvalóan „van valami”. Sokakat megihletett, és ma is fontos adalékokat adhat az egyes korok megértésé-

hez. Ahogy Ong és mások rámutatnak, a szóbeliségre még erősen támaszkodó középkori filozófiai rendszerektől nem várható el például az a rendszeresség, ami az újkori filozófiát jellemzi. Az ilyen jellegű felismerések ellenére – részben pontosan az iskola nagy hatásának köszönhetően – ma már alig vehető változtatások nélkül komolyan az eredeti elképzelés. Ha Demeter (még 2003-ban is) komolyan veszi a torontói iskola eredeti elképzeléseit, megpróbálhatja megvédeni őket az elmúlt évtizedben megfogalmazott kritikáktól, illetve az egyéb tudományterületeken ismert, legalábbis látszólag ellentmondó jelenségektől (mutatóba hamarosan röviden ismertetek egy példát). Ez a famulusi szerep nemcsak hálátlan, hanem – amennyiben helyesen olvasom Demetert – hibás is lenne. Az előszó egyetlen kurzivált kifejezése hangsúlyozza, hogy nem redukcionista (mono)kauzális magyarázatot kíván adni, hanem a filozófiatörténeti fordulatok *lehetőségfeltételeit* vizsgálja (13. old.).

A kötet szólhatna tehát arról, hogy a nagy hatású torontói iskola nézetei közül melyek tarthatók ma is, illetve mi nem igaz a történetből. Ha az eredeti oksági elképzelések nem tarthatók, akkor mi menthető meg belőle. Ez az izgalmas, de nagy téma sem témája a kötetnek. Vagyis Demeter sem azt nem vizsgálja, miért és miben igaz, sem azt, miért és miben hamis szerinte az a kommunikációtörténeti keret, amelyben dolgozik. Választása valószínűleg tudatos, de kevéssé szerencsés. Tudatos, mert a könyv különböző témákban írt tanulmányok átdolgozásából született, s ezeket a (kérdéses narratíva helyzetét is különbözőképp megítélő) szövegeket nagyon nehéz utólag homogenizálni. Ráadásul így a könyv könnyebben olvasható is, hiszen egy alaposan megírt recepciótörténet egy *Habilitationschrift* első száz oldalának szintjére süllyesztette volna, amit kiadni nem éppen lukratív vállalkozás egy magyar kiadónak. A választás mégsem szerencsés, hiszen így az egész kötet egy olyan építmény továbbépítésén fáradozik, amelyről azt sem tudjuk, áll-e még – sőt a szerző véleményét sem ismerjük meg erről a korántsem lényegtelen kérdéstről.

Ennek egyik szimptomája az előszó paradoxon egyik furcsa változata. A standard paradoxon szerint, miközben egy tudományos mű jó esetben számos meg nem kérdőjelezett pozitív állítást tartalmaz, előszavában beismeri, hogy ezen magabiztosan tett állítások közül akár több is téves lehet. Demeternél viszont számos argumentált oksági kijelentés található a főszövegben, ám az előszó nem arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek *némelyike* esetleg nem megalapozott, hanem arra, hogy *egyiket* sem kötelező komolyan venni: „Nem érvelek továbbá amellest sem, hogy a filozófia történetében bekövetkező változások, *vagy akár csak egyetlen változás is* leszűkíthető volna a filozófiához képest külső, technológiai-szociológiai fejlemények hatásainak eredményére. [...] Ennek megfelelően [lehetőségfeltételként], s nem valamifajta technológiai determinizmusként kell értelmezni a kötetben alkalmanként oksági nyelvezetben fogalmazott mondatokat.” (13. old., az én kiemelésem).

Demeter relativista álláspontja saját történetével kapcsolatban szintén tünetnek tekinthető. A reflexív attitűd nagyon dicséretes, de annak kijelentése, hogy „lévén e kötet történeti munka [...] megállapításaival szemben nem támasztható a bizonyíthatóság/cáfolhatóság igénye” (13. old.), kicsit sok a jóból, még akkor is, ha nem minden (tény)állításra, hanem csak a konklúziókra értjük. Egy történeti munkát nyilvánvalóan nem verifikálhatunk vagy falszifikálhatunk (mást sem nagyon). Az azonban alapvetően elvárható, hogy a történet, amennyire lehetséges, plauzibilis legyen. Demeter azonban nem vívja meg ezeket az apró csatákat, hanem óvatos (és legtöbbször stílusos) manőverezéssel kikerüli őket, vagy hallgat. Az egyik módszer a kötetben elszórva megjelenő *disclaimerek* hada, amelyek a saját kijelentéseinek élet (és egyben érdekességét) veszik el. A másik az elsődleges forrásokat elemző másodlagos irodalom bizonyos kijelentéseinek átvétele és beépítése az érvelésekbe – meg nem kérdőjelezett premisszákként. Demeter mint filozófus illet nem tenne – Locke vagy Wittgenstein filozófiájának vizsgálá-

takor láthatóan nagyon jól működik a másodlagos irodalom szűrője. Az idézetek ilyenkor nem tekintélyi hivatkozásként (mint *argumentum ad verecundiam*) jelennek meg, mert az érveléseket rekonstruálja, és részletesen megvizsgálja. A történészkedés azonban Demeter számára szemmel láthatóan alacsonyabb rendű szakma, ily módon a korábbi irodalom egymással vitázó álláspontjainak vizsgálata nélkül elég, ha egymás mellé biggyesztyük az elképzelésünkhöz illő konklúziókat, és máris elértük azt, amit történetíróként elérhetünk. Ezek a konklúziók azonban egy markánsan redukcionista és evolucionista iskola eredményei, amelyeket a történészársadalom nem fogad el általánosan. Így kritikátlan átvételük nem indokolt, hacsak Demeter nem vallja ezeket a technológiai determinista elveket.

Mindenképpen szükségesnek tartottam volna legalább néhány szembebeszűkítő anomália tisztázását, itt most csak kettőt említek. *Pro primo*, ha igaz, hogy „magától adódik a következtetés: az a tény, hogy az újkori filozófiát megelőző évszázadokban hiányzott a külvilág létrehozó kétegy, plauzibilisen magyarázható a hangos olvasás kínálta tapasztalatokkal” (88. old.), akkor az 1084-től némaságot fogadó és így csendben olvasó karthauziak hogyhogy nem „fedték fel” az újkori szkepticizmust? Vagy pedig az igaz, hogy „a régi szövegek, hagyományos kompozíciójuk folytán – még ha csendben olvasták is azokat – az újkori szövegektől egészen eltérő tapasztalatokat kínáltak olvasóik számára” (50. old.), és így egy középkori csendes olvasó „nem olvashatott a modern csendes olvasó módján”? A csendes olvasás teremtette meg az új filozófiai kérdések lehetőségfeltételeit, vagy az új filozófiai szövegek révén vált a régi csendes olvasás modern csendes olvasássá? (És hogyan is másoltak a karthauziak annyi könyvet, ha „a lejegyzendő szövegeket – ilyen vagy olyan formában – mindig diktálták” [54. old.]?)

Pro secundo, Demeter állítása szerint: „amíg az olvasás és hozzá kapcsolódva a gondolkodás is hangzó jellegzetességet öltött, addig a benső privát-mentális tartalmak képze-

nem alakulhatott ki: a gondolkodás majdhogynem elképzelhetetlen volt a gondolatok azonnali publikációja nélkül.” (101. old.) A szerző által is igen jól ismert mai kísérleti pszichológia azonban gyökeresen mást állít. Gergely György és Csibra Gergely munkái azt mutatják, hogy a kisgyermek már kilenc hónapos kora körül intencionális ágensnek tekint más embereket. Négyéves korra pedig kialakul az a képesség, hogy a gyermek nemcsak privát mentális tartalmakkal rendelkezőnek tekinti társait, hanem mások mentális tartalmait a világ általa ismert helyzetétől, a dolgok adott állásától potenciálisan eltérőnek gondolja. Ha társa távollétében, de az ő szeme láttára csokigolyókat dugnak el, tud úgy cselekedni, hogy ne árulja el társának, hogy ő tudja, hol van az édesség. Más szóval tudja, hogy a másik nem tudja, vagyis a másik azon vélekedése, hogy tudja, hol van az édesség, hamis. Szimulálni tudja a másik mentális tartalmait: „gondolkozik” a másik fejével – anélkül, hogy gondolatait publikálná, vagy megtanult volna modern módra csendesen olvasni. A torontói iskola kialakulásakor ezek az eredmények még csak nem is voltak sejthetőek – de lehet-e ma úgy folytatni egy másik generációval korábban megszületett hagyományt, hogy az ilyen anomáliákat meg sem próbáljuk kezelni? Ugyanúgy továbbírható-e a régi történet, ha más tudományok időközben relevánsan megváltoztatták az emberről és helyzetéről kialakult képünket? Ilyen esetekben sem merül fel a „bizonyítathatóság/cáfolhatóság igénye”?

Végül pár apróság. A kötet gondosan elő van készítve, szokatlanul kevés nyomdahibával. A nyomda nagyrészt alvó ördögének azonban sikerült például megfertőznie Havelock nevét Locke-éval, a 66. oldalon a „havelocke-i” jelző minden szempontból hibás. Az irodalomjegyzékben Crary kötetének címe helyesen: „A megfigyelő módszerei”, nem „A megfigyelő megfigyelése”. Történeti munkánál a születési és halálozási évszámok feltüntetése javasolható.

Összességében a kötet a torontói iskola bemutatásán túl színvonalasan megírt esettanulmányokat tartalmaz, érdekes elemzéseket Baloghról,

Locke-ról és Wittgensteinről, a tanulmányokat összekapcsoló keret azonban kissé lazára és roskatagra sikeredett. A filozófus Demeter meggyőzőbb a történész Demeternél, de közös munkájuk az itt megfogalmazott kritikák ellenére újszerű hazai kísérlet a filozófiatörténet sokat vizsgált fordulópontjainak szociológiai megvilágítására.

■■■■■■■■■■ ZEMPLÉN GÁBOR

Douwe Draaisma: Metaforamasina

AZ EMLÉKEZET EGYIK LEHETSÉGES
TÖRTÉNETE

Ford. Balogh Tamás. Typotex Kiadó, Budapest, 2002. 242 old., 2800 Ft (Test és Lélek sorozat. Szerkeszti: Kovács Ilona.)

„Mi hát az igazság? Metaforák mozgó serege” – ezt a Nietzsche-idézetet választja könyve mottójául a kiváló holland eszmetörténész. A hollandul 1995-ben megjelent munka meglehetősen frissen látott napvilágot magyarul is, mégpedig a kötetben csak kis részre elrejtve feltüntetett Balogh Tamás remek fordításában. A kiadás a témához méltóan szép, pontosan és alaposan el van látva a modern szakirodalom ismertetésével, mutatói kiválóak, és – ami nagyon fontos – jó minőségű és kitűnően tördelt képeket tartalmaz. De miről is?

A mai pszichológiatörténet-írásban és kognitív elméletalkotásban egyaránt előtérbe került a metafora problémája. A pszichológiatörténetben olyan nagyszerű kötetek, mint a David Leary által szerkesztett *Metaphors in the History of Psychology* (Cambridge University Press, New York, 1990) is mutatják, ma már nem pusztán intellektuális kuriózumként kezeljük azokat a hasonlatokat, amelyek a tudomány különböző történeti szakaszait jellemzik, hanem úgy véljük, hogy ezek alapvetően meghatározzák azt a módot, ahogy létbelileg (ontológiai-lag) gondolkodunk a modern korban a mentális jelenségekről. A lelki élet közvetlenül nem megragadható, ha-

csak nem hiszünk a mindent átható önmegfigyelés doktrínájában, ezért szinte szükségszerűen mindig hasonlatokkal közelítünk hozzá. A kérdés nem a hasonlatok megléte s valamiféle neopozitivistá góggel társuló kikiktatásuk, hanem az, hogy mikor, mely hasonlatok bizonyultak termékenyek. A történeti fordulót a metafora nem lekezelő minősítésében jól példázza a modern kognitív pszichológia és kognitív tudomány is. Gondoljunk csak arra, hogy – a pszichológián belül maradván – milyen produktív, átfogó hasonlat volt a *kommunikációs csatorna* vagy a *kódolás* fogalma; mi mindenre használja a kognitív pszichológia a látás vagy a hallás elemi feladataitól kezdve a magasabb rendű tudatosulás feltérképezéséig a *szűrő* fogalmát, vagy milyen módon küzd a *tár* koncepciójával, azzal a hittel, hogy emlékezetünk valamiféle polcszerű berendezés (lásd erről korábbi írásomat: *Emlékek gyűjtögetése* avagy a visszaidézés készsége. *Világosság*, 1996. 29., 432–438. old.). Ha úgy tetszik, az utolsó két évtized emlékezetpszichológiai kutatásai úgy is értelmezhetők, mint amelyek a polcszerűen rendezett tárfelfogással küzdve igyekeznek valahogyan túlhaladni ezt a strukturális metaforát.

Metafora ugyanis, miként a mai nyelvészeti metaforakutatás is hangsúlyozza, többféle van; a minket érdeklő szempontból vannak egyedi metaforák, mint például az, hogy „Jó zsi ott füstölög a sarokban”, és olyan szerkezeti metaforák, mint amikor egy költő életét elemezve a *fagyos társadalmi léghőorról* beszélünk, vagy a forradalmi idők jellemzésekor *felfordulásról*. Hasonló módon a pszichológiában is előtérben állnak a strukturális metaforák, amelyek például azt emelik ki, hogy a gondolatok *lesüllyednek* a tudattalanba, vágyainkat *elfojtjuk*, és így tovább.

Draaisma könyve egy mentális folyamatra, az emlékezetre összpontosítva, történetileg mutatja be a strukturális metaforákat, mégpedig nem akárhogyan. A metafora ismertetése közben, az ábrázolás világában nagyon sok konkrétumot is kapunk. Amikor például azt tárgyalja, hogyan jelenik meg évszázadokon keresztül a képrögzítés mint emlékezeti metafo-

ra, akkor nemcsak a pszichológiai vonatkozásokat mutatja be, hanem gyönyörű képi példákat is fölhoz, például a hosszú idejű fénykép-expozíciókról és a mozgás rögzítésének nehézségeiről. A szem és a camera obscura összehasonlítása során megismerjük, hogyan is néztek ki saját korukban a camera obscura, hogyan képzelte el néhány évszázaddal később Galton az összegzett fotográfia, a fogalmi kiemelés vagy az emlékezeti kategóriaképzés mintáját – az egymásra exponált fényképek alapján. A szép képanyag révén a metafora szó szerinti értelmezésébe is kirándulunk, s az olvasónak végig kell gondolnia, hogy a fotográfiai kompozitum – az egymásra fényképezett képek és a család ennek megfelelően kibontakozó hasonlósági eszménye – hogyan feltételezi az azonos perspektívát és a méretarányok állandóságát, amely magában a fényképlemezben nem adott.

A metafora forrásait és magát a metaforahasználatot gazdagon illusztrálja a könyv. Bemutatja, metaforáink néha komikussá válnak, például 1929-ből olyan Fritz Kahn-illusztrációkat látunk (ez ugyanaz a Fritz Kahn, akit szexológiai könyveiből ismerünk), ahol az emberi agyban vetítőgépek vannak, meg kicsiny csapok, szelepek és egyebek.

Az emlékezet legfontosabb metaforái, melyekre Draaisma könyve kitér, az írás, a fény, a táj (vagy téri elrendezés), a fénykép, a számítógép, a holográfia, a hálózatok és a belső képeket szemlélő homunculusok problémája. Mindegyik külön fejezetet kap a könyvben. A szerző azt sugallja, s ezt fontos hangsúlyozni, hogy ne féljünk a farkastól, ne is próbáljuk kitaszítani a metaforákat, azok velünk élnek. Mindez Draaisma számára természetes, de néha ironikus, például amikor arra világít rá, hogy Descartes orgonahasonlatai semmivel sem nevelteséesebbek, mint a mai konnekcionista, neurális hálóelméletek emlékezeti, tárolási hasonlatszerű koncepciójából (mely idegsejtekből álló hálózatokat tételez fel) eredő metaforák. Két okból nem szabad félnünk a metaforáktól: mert úgysem tudunk nélkülkül megenni a belső világról beszélni; s mert strukturális metaforákat használunk, s ezek néha, szeren-

csés esetekben konstruktív jellegűek. Új megfontolásokat hoznak létre a kutatásban. Hogy egy kevésbé idézett példát említsék: a XIX. század végi német pszichofiziológus, Hering nevezetes metaforája a feltételezett kémiai ellenfolyamatokról az ellenszínjelenségek kapcsán elvezetett egy kémiai elvű emlékezetkoncepció megfogalmazásához. Ez pedig mindmáig az egyik vezető – ha szabad ilyet mondani egy metaforáról szóló könyvet ismertetve –, „szubsztanciális”, lényegi felfogás az emlékezetéről.

Draaisma munkája kiváló, ráadásul gazdag irodalmat kapunk Platónról vagy Arisztoteléstől egészen Arbib vagy Pribram műveig. Minden kognitív pszichológiával vagy kognitív tudománnyal és a mentális tudományok történetével foglalkozó kutató számára megkerülhetetlen. Vannak azonban kisebb zökkenők. Az egyik a megengedő attitűddel kapcsolatos; néhol nehéz tetten érni, hogy Draaisma mint tudománytörténész hogyan is gondolja: vajon a metaforák mint gondolati tartályok (vagy ha úgy tesszük, korlátok, s néha inspiratív erők) befolyásolják-e gondolkodásunkat, vagy pedig szó szerinti jelentésükben hatnak, azaz a mentális életre vonatkozó tényleges, ontológiai érvényű felismerést nem tartalmaznak. Érdeemes lenne eldönteni – s ez nemcsak Draaismára vonatkozik –, hogy amikor a metaforák mindenre kiterjedő érvényességéről beszélünk, úgy gondoljuk-e, hogy bármikor túl lehet lépni a metafora szintjén általában, vagy pedig mindig csak metaforák vannak. Ez átvezet a másik kérdéshez, a nyelvhez, amely sok mindent segítene ilyen vagy olyan irányba tisztázni Draaisma koncepciójában. A nyelvet és a mai nyelvészet különböző súlyú metaforakoncepcióit nemigen vizsgálja. Nem tekinti át azokat a felfogásokat, amelyek, mint George Lakoff (*Women, Fire, and Dangerous Things*. University of Chicago Press, Chicago, 1987), a metaforákat mindent áthatónak tartják, és úgy vélik, hogy világunk valamilyen értelemben ösvényekből, szakadékokból s ugrásokból áll, ahol a szó szerinti és az átvitt között semmiféle lényegi különbség nincs. Az sem derül ki, hogy éppenséggel Ray Jackendoff (*Patterns in the Mind*. Ba-

sic Books, New York, 1994) kissé hagyományosabb felfogását követi-e, amely úgy véli, hogy a szó szerinti és a metaforikus jelentés világa mögött egy közös reprezentáció világa van. A tér és a nyelv közötti hatás például nem olyan, hogy az elvont viszonyok is mindig a téri viszonyok irányítanak, hanem inkább a téri viszonyok és a nyelvi viszonyok egyaránt egy elvontabb szemantikára vonatkoznak. Ezeknek a nyelvészeti finomságoknak az az eszmetörténeti következményük, hogy egy metaforával foglalkozó elméletalkotónak valahogy el kell döntenie, a metafora mögött van-e valami. A mai metaforakutatásban vízváltató kérdések ezek. Nyelvészetileg arról van szó, hogy jogos-e megkülönböztetnünk a szó szerinti és az átvitt értelem világát, vagy szakítanunk kell a szó szerinti jelentés elvével. A kognitív elméletalkotás szempontjából ez a dilemma azzá a kérdéssé szélesedik, hogy vajon az egyes megismerő rendszerek között mindig teljes áthallás van-e, vagy tulajdonképpen (*proper*) érvényességi területekön belül maradnak. Mindez érinti a humán tudományok metodológiáját is: a radikális metaforapártiak számára a metaforikus és a tudományos modellalkotás között nincs határ, s ezzel zárójelbe teszik a modern tudományosság igazolási elveinek fontosságát. Mindez a megfontolás s az ezzel kapcsolatos állásfoglalás hiányzik Draaisma művéből.

A könyv egy másik hiányossága speciálisabban az emlékezetre vonatkozik. Frederick Bartlett neve még a névmutatóban sem szerepel. Ennek megfelelően az a típusú emlékezeti kérdés és emlékezeti metafora, amely a mozgásos készségek (*skills*) elemzését tekinti az emlékezet vezető problémájának, teljesen kimarad a gondolatmenetből. Kimarad az az elképzelés, hogy milyen értelemben is tekinthető metaforának a séma Bartlett által bevezetett híres fogalma (Bartlett: *Az emlékezés*. [1936] Gondolat, Bp., 1986), milyen értelemben beszélhetünk a készségek tanulásának, vagyis a mozgásos, függvényszerű viszonyok elsajátításának analogikus kiterjesztésével arról, hogy lényegében minden tudásunk tartalmaz készségszerű mozzanatot is stb. Nem szeretném a

részletekkel untatni az olvasót, a döntő kérdés az, hogy egy teljesebb elméletnek szembe kellett volna néznie ezzel is, hogy a mai implicit emlékezet-teóriákban is van kiterjesztő, metaforikus értelem. Ezek persze nehezen rajzolható metaforák; a biciklizés vagy az autózézés metaforáját, mint minden készséget, csak mozgóképpel lehetne ábrázolni, ahogy azt Wittgenstein nyomán, számos metaforát elemezve, Nyíri Kristóf hangsúlyozza. Ez azonban nem kellene, hogy korlátozza a szerzőt; emlékezzünk csak arra, hogy évtizedekkel ezelőtt Fónagy Iván a *Metafora a fonetikai műnyelvben* című munkájában (Akadémiai, Bp., 1963) igazán nem nyomtatásra való (?) történetet mondott el arról, hogy a hangok világára mindig szükségszerűen metaforikusan hivatkozunk. A mély, a magas, az öblös, a vékony stb. nem közvetlenül a hangrezgésszámra vagy annak amplitúdójára vonatkozó jelzők. Az egész modern fonetika, bármilyen tudományos legyen is, mindig ezekből a metaforákból volt kénytelen kiindulni. Vagyis lehet képpel nem illusztrálható területről, a hangok világról is írni a metaforakutatás keretében; hasonló módon lehetne a készségalapú és implicit emlékezeti folyamatokról is. Ez persze a recenzens telhetlensége.

Úgy gondolom, hogy Draaisma könyve a magyar olvasó számára kétségtelenül rendkívül tanulságos, sok mindent összefoglal, s egyéni álláspontot képvisel. Egyszerre lehet inspiráló a tudománytörténetek, a kognitív kutatók és a kritikai eszmétörténetek számára.

Burgerné Gimes Anna: A közép-európai átalakuló országok gazdaságának és mezőgazdaságának összehasonlító elemzése

*Századvég Kiadó, Budapest, 2001.
196 old., 1960 Ft.*

A könyv alapvetően az EU-csatlakozás előtt álló közép-európai országok mezőgazdaságának (talán célszerűbb a már meglehetősen elterjedt közép- és kelet-európai országok kifejezést használni) rendszerváltozás utáni helyzetét, fejlődését tekinti át.

A szerző három részből építette fel a könyvét.

Az első rész a közép-európai országok általános gazdasági fejlődését, a piacgazdaságra történő áttérés nehézségeit és következményeit mutatja be. Részletesen elemzi a közép-európai országok legfontosabb makrogazdasági mutatóinak (GDP, külkereskedelmi mérleg, fizetési mérleg, infláció, munkanélküliség, külföldi működőtőke-áramlás) alakulását. Az így leírt gazdasági környezetbe ágyazva a mezőgazdaságban lezajló események, illetve az egyes országok által bejárt fejlődési útvonalak különbségei jobban megérthetők.

Valamennyi vizsgált ország a piacgazdasági átmenet kezdetén általános gazdasági visszaeséssel, komoly gazdasági problémákkal szembesült. A szerző e folyamat fontos okának a szovjet piac elvesztését és az ezzel járó termelés-, reálkereset-, életszínvonal- és belső keresletcsökkenést tartja. Hasonló hatással járt, hogy a vártnál nehezebben ment végbe a külkereskedelem átirányítása Nyugatra. Rövid távon nehézségeket okozott az egyébként hasznos és elkerülhetetlen külkereskedelmi liberalizáció is. A költségvetési bevételek csökkenése,

az állami vállalatok „puha” hitelezése miatt nőtt az állam külső és belső eladósodása, a kereskedelmi és fizetési mérleg hiánya. Az átmenet kormányai az eladósodást pénzrontással próbálták fedezni, tehát nőtt az infláció. A nem mindennapi gondok megoldása többnyire a piacgazdaság irányításában tapasztalatlan állam vezetésére hárult.

A kilencvenes évek közepén a legtöbb országban elérték a mélypontot, ezt követően megindult a fellendülés, amit a szerző több tényezővel magyaráz. A privatizálás és a szolgáltatások ugrásszerű fejlődése következtében strukturális átalakulás történt, megerősödött a magánsektor. A regionális kereskedelmi integrációk és a növekvő importvédelem kedvező külgazdasági helyzetet teremtett. A szigorú restriktív intézkedések révén számos országban megvalósult a pénzügyi stabilizáció.

A második rész a mezőgazdaság általános változását mutatja be a vizsgált közép-európai országokban. A kilencvenes évek elején valamennyi országban jelentős mértékben visszaesett a mezőgazdasági termelés. A mélypont – a gazdasági visszaeséshez hasonlóan – az évtized közepére esett. A termelés a legtöbb országban az ezt követő javulás ellenére sem éri el az átalakulás előtti mennyiségi szintet. Az országonként és termékenként eltérő mértékű visszaesés az állattenyésztésben nagyobb és elhúzódóbb volt, mint a növénytermesztésben, mivel a privatizálás során a nagy állattartó telepek jelentős része megszűnt, ezért sok állatot – gyakran még a tenyészállatokat is – levágtak. Az állattartók számára előnytelen volt az is, hogy az életszínvonal csökkenése a növényi termékekénél hátrányosabban befolyásolta a nagyobb jövedelemrugalmasságú állati termékek hazai keresletét. (A reáljövedelemnél nagyobb mértékben csökkent az állati termékek fogyasztása.) Növelte a gondokat, hogy az állati termékek külpiazi értékesíthetősége ebben az időszakban kifejezetten rossz volt, nehezebben ment végbe a piacváltás. Az amúgy is tőkeigényes állattenyésztést így nem vonzotta a befektetőket.

A mezőgazdasági termelés visszaesésével párhuzamosan Albánia és

Románia kivételével az összes országban csökkent a mezőgazdaság GDP-hez való hozzájárulása. Albánia, Bulgária, Litvánia és Románia kivételével csökkent az ágazatnak a foglalkoztatásban betöltött szerepe is. A kutatásba vont országokban többnyire visszaesett az élelmiszer-fogyasztás, ugyanakkor nőtt az élelmiszerekre fordított kiadások aránya.

A mezőgazdasági külkereskedelmet Magyarország és Bulgária kivételével tartósan negatív egyenleg jellemzi. Ez összefügg azzal, hogy a regionális kereskedelmi megállapodások csak lassan enyhítették a piacra jutási nehézségeket, ráadásul az időről időre jelentkező túltermelési válságok, illetve az 1998. évi orosz válsághoz hasonló események miatt az érintett országok ilyenkor – nemzetközi megállapodásaik ellenére – növelték a protekcionizmust.

A kereskedelmi adatokat olvasva több szempontból is hiányérzetünk támad. Egyrészt, az elemzés többnyire ágazati szintű, holott a szektorális adatok több információval szolgálhattak volna. Másrészt, mezőgazdaságról lévén szó, nem feledkezhetünk meg a kereskedelmi teljesítmények mögött meghúzódó támogatási rendszerek összehasonlításáról sem. (Hol, milyen mértékben, milyen termékeket támogatnak? Az importtal szemben milyen védelmet biztosítanak a hazai termelőknek? És így tovább.) Különösen érdekes lett volna a köztudottan komoly problémákkal terhelt CEFTA-kereskedelem mélyebb elemzése.

A kereskedelmi forgalom áttekintését a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés szempontjából kiemelkedően fontos privatizációs folyamatok bemutatása követi. A termelőszövetkezeti földek, az állami gazdaságok, valamint a tulajdonukban lévő eszközök privatizációjának általános jellemzése után a szerző részletesen elemzi a magánosítás kiváltotta birtokszerkezeti változásokat. A legtöbb országban a mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok mellett (vagy helyett) megjelentek a különböző gazdasági társaságok és a családi gazdaságok. A termelés egyre gyorsabban reagál a keresletre, megvalósul a termelési tényezők újra-

elosztása, vagyis a tényezőket (a földet is) oda csoportosítják át, ahol a leghatékonyabban hasznosul.

E kedvező folyamatok ellenére a mezőgazdaságban fokozottan jelentkeztek a piacgazdasági átmenettel kapcsolatos nehézségek, hiszen itt a birtok- és méretstruktúra többnyire tökéletesen megfelelt a központi tervgazdaság alapelveinek. A birtokszerkezet reformja nélkül elképzelhetetlen lett volna az áttérés az új gazdaságfejlődési paradigmára.

A Közép- és Kelet-Európában lezajlott agrárreformok legfontosabb céljai nagyon hasonlóak. Az átmenet kormányai rendre meghirdették az agrárszektor beillesztését a piacgazdaságba, a nemzeti agrárpiacok regionális és nemzetközi integrálását. A magántulajdonhoz kapcsolódó jogi és gazdasági alapok megteremtése, a szerkezetváltás, az ellenőrzött földpiac ugyancsak fontos cél volt. Az érintett országokban azonban más-más tényezők élveztek prioritást. (Magyarországon például az átalakulás kezdetén a földkérdés, illetve a kárpótlás került a középpontba. Ezt követően kezdődött meg az állami vállalatok és a termelőszövetkezetek átszervezése. Lengyelországban az agrárgazdasági liberalizációt helyezték előtérbe.)

A különbségek jól megragadhatók a harmadik rész ország-tanulmányai-ban, ahol 11 ország (Albánia, Észtország, Lettország, Litvánia, Bulgária, Csehország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia s Szlovénia) gazdaságának, s különösen mezőgazdaságának átalakulását mutatja be a szerző négyes tagolásban. Az általános földrajzi jellemzők és az országspecifikus gazdasági fejlődés ismertetését követően rendre a mezőgazdaság és a birtokviszonyok elemzésére tér át.

A birtokviszonyok alakulásának összehasonlító elemzése a csatlakozás előtt álló országok tárgyalási pozícióiban mutatkozó alapvető különbségeket is magyarázza.

A földreform során a föld általában csak a még nagy létszámú mezőgazdasági népességgel rendelkező Albániában és Romániában került a jelenleg is mezőgazdasági tevékenységet folytatók tulajdonába. A közép- és

kelet-európai országok zömében a visszaadott birtokok nagyobb része a nem mezőgazdaságban dolgozó, gyakran nem is vidéken élő örökösök, illetve spekulánsok kezére jutott. A földreform így a mezőgazdaságtól távol élő birtokos réteget teremtett, amellyől a gazdálkodók jelentős részének bérelnie kell a földet. További kedvezőtlen fejlemény, hogy a földreform következtében a birtokszerkezet elaprózottá vált, nagy az öt hektár alatti birtokok aránya. Mivel a termelőszövetkezetek eszközeit általában nem az új birtokosok, hanem a termelőszövetkezeti tagok privatizálták, az új birtokosok nem rendelkeztek elegendő termelőeszközzel sem.

A kilencvenes évek második felére a piaci erők (hatékonysági, jövedelmezőségi kritériumok) a magángazdaságok bizonyos mértékű koncentrációját kényszerítették ki, elsősorban a bérleti rendszer segítségével. Ma már a társas gazdaságok (gyakran a megmaradt nagyüzemek utódai) és a nagy magángazdaságok állítják elő a mezőgazdasági termelés zömét. Bár az öt hektár alatti kisgazdaságok száma ma is igen nagy a vizsgált országokban, részesedésük a mezőgazdasági földterületből, illetve az állatállományból egyre inkább csökken.

A harmadik rész erőssége és egyben gyengesége, hogy a szerző túlzottan a birtokszerkezetre koncentrált. Közül ugyan általános termelési és külkereskedelmi adatokat, ám keveset tudunk meg a termelés és a kereskedelem feltételeiről. Nem derül ki, mennyire intenzív a termelés, milyen a tényezőellátottság és -hatékonyság, milyen tevékenységeket ösztönöznek, hogyan alakult az egyes szektorok jövedelmezősége és nemzetközi versenyképessége stb.

A formálódó, átalakuló gazdaságokról írt könyvből hiányzik a kitekintés a jövőbe. Az olvasónak az a (tévés) érzete támadhat, hogy az átalakulás folyamata lezárult. A komparatív elemzést erősíthette volna az országok által bejárt fejlődési útvonalak, privatizációs módszerek stb. alapján végzett csoportosítás, a különböző típusok képzése

Sajnos nem könnyű tankönyvként használni Burgerné írását. Nincsenek kiemelések, definíciók, a tanulást se-

gító magyarázatok. A tanulmány értékét növelő statisztikákra a szerző sok esetben túlzottan nagy hangsúlyt helyez, holott a diákoktól nem várható el a statisztikai adatok memorizálása. E tekintetben különösen fontosak lennének a kiemelések, hiszen azok hiányában elvész a lényeg, a tényleges mondanivaló.

ELEKES ANDREA

Lőrincné Istvánffy Hajna: Pénzügyi integráció Európában

KJK Kerszöv, Budapest, 2001. 548. old., á. n.

Lőrincné Istvánffy Hajna a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára már eddig is több szakkönyv szerzőjeként írta be magát a nemzetközi pénzügyek magyarországi irodalmába. A kritika tárgyául szolgáló kötet gyakorlatilag a Pénzügyek Európában: múlt, jelen, jövő (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1996) című munka aktualizált és átdolgozott jogutódja, és bizonyos átfedésben van a *Nemzetközi pénzügyek* (Aula, Bp., 1999) tankönyvvel, még ha ezekre a műveire a szerző egyetlen utalást sem tesz a szövegben, sőt még az irodalomjegyzékben sem tünteti fel őket. A könyv az európai monetáris integráció témakörének komplex bemutatását tűzi célul: a történeti részekben (1., 2. és 4. fejezet) túlmenően foglalkozik a pénzügyi és tőkepiacok típusainak, valamint összefonódásának jellemzésével (3. fejezet), a monetáris unió gazdaságtanával (5. fejezet), a makrogazdasági eszköztár módosulásának és a közös valuta hatásainak feltérképezésével (6. és 8. fejezet). Természetesen ismerteti a Gazdasági és Monetáris Unió intézményrendszerét, az egységes monetáris politikát és eszköztárát (7. fejezet), valamint a rend-

szerváltó országok európai kapcsolatait és a kelet-közép-európai tagjelöltek pénzügyi csatlakozásának kilátásait (9. fejezet). Mint látható, a könyv dicséretre méltóan átfogó igénnyel íródott, vagyis a szűk monetáris fejleményeken túl kitekint a problémakört övező gazdasági-politikai területekre is.

Az európai monetáris egységesülés folyamatáról magyarul eddig csak Lőrincné publikált monografikus jellegű műveket, tehát kétségkívül úttörő szerepet játszik ezen a szakterületen. Ez véleményem szerint az átlagosnál mindenképp nagyobb jelentőséget kölcsönöz a művének, és talán a szokásosnál nagyobb felelősséget is ró a szerzőre, hiszen írása gyakorlatilag megkerülhetetlen a téma iránt érdeklődő kutatók és egyetemi hallgatók vagy akár laikusok számára.

Immár ötödik éve oktatom az „Európai monetáris integráció” elnevezésű speciálkollégiumot a Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Karán nemzetközi szakirányos hallgatóknak, de Lőrincné könyvét vagy annak egyes fejezeteit az említett ére nyei dacára sem adom meg a kötelező olvasmányok között. Tartózkodásomnak több oka is van. Meglepő és talán könnyen elkerülhető hibák és tévedések tarkítják a könyvet, a forráskezelés meglehetősen önkényesnek mondható, és emellett bizonyos témák és összefüggések fájoan hiányoznak belőle. Ami azonban a legsúlyosabb probléma: a sztenderd nemzetközi közgazdasági elméletek és modellek ismertetését szinte megmagyarázhatatlan zavar és kuszaság jellemzi.

Pongyolaságok és ellentmondások hosszú sora húzódik végig a szövegben. A teljesség igénye nélkül hoznék erre néhány példát. A 35. oldalon a Világbank-csoport intézményei közül kifejejtődik a nemzetközi befektetési viták rendezésére 1966-ban alapított ICSID (International Centre for Settlement of Investment Disputes). A Bretton Woods-i rendszer szétesése után 1971-ben kötött Smithsonian egyezmény nevéből a második „s” betű rendre kimarad, pedig már csak onnan is lehetne tudni a pontos alakot, hogy a szerződés a nevét az aláírás helyszínéül szolgáló világhíres

Smithsonian Intézetéről kapta. A szerző valamiért rendre kerül a „±” szimbólum alkalmazását a különféle rögzített árfolyamrezsimek ingadozási sávjainak megadásakor, ami többször értelmezési zavart okozhat, ugyanis hol a sáv teljes nagysága, hol csak az egyik irányú elmozdulás (levagy felértékelődés) maximális mértéke szerepel a szövegben (pl. 67–68. old.). A maastrichti konvergenciakritériumok tárgyalásakor (183. old.) a bruttó államadósságra és a folyó költségvetési deficitre vonatkozó számok tévesen relatív értékeknek vannak feltüntetve. Ez a jelző a szakirodalomban egységesen csak az inflációs és a hosszú távú kamatláb-előírásokra használatos, hiszen csak itt kell összevetni a legjobban teljesítő tagállamok egy csoportjával az adott ország mutatóit, míg az államháztartási pozícióra abszolút értékek vonatkoznak (a Magyarországon is mind többet emlegetett 3% és 60%). A 189. oldalon még 1998. július 1-jével alakul meg az Európai Központi Bank (EKB), a 316-on már – helyesen – egy hónappal korábban (1998. június 1.). Lőrincné szerint a szlovén nemzeti valutát, a tolárt 1999 óta az euróhoz kötik (477. old.), míg a szlovák koronát egy olyan valutakosárhoz, amelynek 1999 óta az euró a fő komponense (479. old.). Csakhogy Szlovéniában már 1992 óta, északi szomszédunknál pedig 1998 októbere óta menedzselte lebegtetésen alapuló árfolyamrendszer van használatban, amelyben jellegéből fakadóan nincs deklarált paritás (kötés) semmilyen valutához sem.

A tárgyi tévedéseken túl néhány bosszantó nyelvhelyességi hiba is árnyékot vet a munkára. Sajnálatosan visszatérő helyesírási malőr a magyar sajtóban az új közös valuta, az euró nevének rövid o-val írása. Ebbe a hibába szerencsére nem esik bele Lőrincné, de annál inkább érthetetlen, hogy nála az „eurórégió”, valamint az „eurózóna” szókapcsolatokban már megrövidül az érintett magánhangzó. Azt sem könnyű megérteni, miért szerepel több helyütt a magyar közgazdasági szaknyelvben teljességgel meggyökeresedett „arbitrázs” kifejezés helyett az „arbitrage” alak. Ugyancsak értelemzavaró lehet, hogy

a hozzáadott érték-adó hol VAT-ként (az angol rövidítés), hol TVA-ként (a francia rövidítés) bukkan fel a szövegben, anélkül, hogy akár egyszer is feloldaná a betűszavakat a professzor asszony.

Rendkívül szerteágazó és kemény kritikát lehet megfogalmazni az irodalomhasználatot és a forráskezelést illetően is. Kezdjük azzal, hogy az irodalomjegyzék mindösszesen csak 110 önálló tételt tartalmaz, ami véleményem szerint az adott területen monografikusnak tekinthető kötetben vérszesen kevés. Különösen, ha számot vetünk azzal, hogy kik maradtak ki. A nemzetközi irodalomból kinos Peter B. Kenen (*Economic and Monetary Union in Europe. Moving beyond Maastricht*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995) és Paul De Grauwe (*The Economics of Monetary Integration*. Oxford University Press, Oxford, 1997) alapműveinek hiánya, de ők legalább szerepelnek más, kisebb lélegzetű, korábbi írásaikkal (Kenen sajnós *Kenneként*). Egészen elképesztő viszont, hogy Lőrincné Istvánffy Hajna a magyar nyelvű szakirodalmat szinte teljesen mellőzi, hiszen ha monográfia nem is, de színvonalas szakkikk, tanulmány jelent meg szép számmal az 1990-es évtized második felében hazánkban is. Eleget talán e helyütt csak a Magyar Nemzeti Bank munkatársainak a monetáris unióról és a posztszocialista országok csatlakozási kilátásairól publikált anyagaira utalni, amelyek a jegybank saját tudományos sorozataiban, illetve szakfolyóiratokban (*Bankszemle*, *Közgazdasági Szemle*, *Külgazdaság*) jelentek meg. Feldolgozásuk hiánya nemcsak azért róható fel, mert egy ilyen átfogó igényű kötetnek illenék kitérnie a hazai kutatások ismertetésére is (akár kritikai jelleggel), hanem azért is, mert az említett írások használata (elolvasása?) biztosan javított volna például az EKB monetáris politikáját vagy az ERM II árfolyam-mechanizmust bemutató fejezetek színvonalán.

További probléma az elsődleges források szinte teljes hiánya. Csak az EKB éves és havi jelentéseit használja fel alaposabban a szerző, még a történeti részek kapcsán is alig támaszkodik a többi európai intézmény

(Európai Bizottság, Miniszterek Tanácsa, Európai Tanács stb.) dokumentumaira, ami legalábbis szokatlannak nevezhető a műfajban.

Az irodalomjegyzékben feltüntetett 110 tételnél a szerző nyilvánvalóan több forrást használt fel a munkája során, csak hogy ezekre elfelejt hivatkozni. Kedvelt és visszatérő eljárása, hogy bizonyos kutatások, álláspontok ismertetése kapcsán az „egyesek szerint...”, „mások szerint...” formulákat alkalmazza (lásd például 11., 155., 164. old.), néha variálva a „különböző számítások szerint” (207. old.), vagy a „többben úgy vélik” (371. old.) kitéllettel, mindannyiszor bármiféle bibliográfiai referencia nélkül. Még akkor is gyakran hiányzik a hivatkozás, amikor Lőrincné egyértelműen egy konkrét anyagot ismertet. Ez a helyzet például, amikor az európai konjunktúraciklusok szinkronitásával kapcsolatban közöl (valahonnan) korrelációs együtthatókat (224. old.), vagy amikor a tagországok monetáris transzmissziós mechanizmusainak sajátosságait mutatja be (373–374. old.). Ez a gyakorlat tudományos etikai szempontból is több mint aggályos, ráadásul nem visszakereshetők és ellenőrizhetők az adatok és a tézisek. Pedig mondjuk a monetáris integráció tőkeforgalomra gyakorolt pozitív hatásai kapcsán elhangzó állítás eredeti forrását szívesen megtekinténém, és ha idézem most az ominózus (ebben a formában teljesen irreálisnak tűnő) kijelentést, valószínűleg nem maradok egyedül a kíváncsiságommal: „Számítások szerint a kockázati prémiumnak 0.5%-os csökkenése a közösségi GDP értékének 5–10%-os hosszú távú növekedését eredményezheti.” (206. old.)

Ha Lőrincné netán mégis megadja a szerzők nevét és a publikálás évét, akkor a jelzett tétel sok esetben hiányzik az irodalomjegyzékből. Ez a helyzet például Milton Friedman egyik írásával (210. old.), a 283. oldal lábjegyzetében szereplő munkaerőpiaci elemzésekkel, vagy Alex Cukiermannak a jegybanki függetlenségi indexekről szóló művével (322. old.). Talán annak a közhelynek alátámasztására, hogy ahol tartalmi rendetlenség van, ott formai problémák is akadnak, az irodalomjegyzék is elég

hevenyészett szerkezetű: a külföldi szerzők egyik része teljes keresztnévvel szerepel, másikuk a keresztnév kezdőbetűjével, de vannak jó néhányan, akiknek a családnevükön kívül semmi sem jutott a felsorolásban. Itt jegyezném meg, hogy a több mint 500 oldalas monográfia rendszeres használatát kényelmesebbé tenné egy alapos név- és tárgymutató. Azt már csak nagyon halkan teszem hozzá, hogy az én munkámat is nagyban megkönnyítette volna ez a tartozék – bár azt készséggel belátom, hogy nem a recenzens boldogítása volt a tanácskezelő asszony legfontosabb célja.

Bizonyos mértékig teljesen természetes, hogy néhány problémakör megtárgyalását hiányolom, hiszen valószínűleg minden érintett szakember máshogy írta meg ezt az áttekintést. A következőkben azokat a témákat sorolom csak fel, amelyek kihagyása megnehezítheti a monetáris integráció folyamatának megértését, vagy a hasonló jellegű külföldi munkák ismeretében feltűnőnek és érthetetlennek nevezhető. A maastrichti konvergenciakritériumok elemzésekor (163–166. old.) a fiskális pozícióra érvényes előírásoknak a szerző sem a konzisztenciáját nem vizsgálja, sem a mutatók kialakításának módszerát övező szakmai vitát nem ismertet. Pedig ez a szakirodalom egyik slágertémája volt az Európai Unióról szóló 1992-es szerződés megkötése utáni időszakban, közgazdasági kritikáját adva az elfogadott metodikának. Nem lett volna tanulságok nélkül, ha kitér arra, milyen gazdaságpolitikai következményei vannak a bruttó államadósság jegybankkal nem konszolidált módon történő számbavételének, vagy annak, hogy a folyó hiány a nominális (aktuális adósságszolgálati terhekkel együtt számolt) értékre vonatkozik, és nem az operacionális (reálkamatlábakkal korrigált) deficitre. (A kérdéskör egészéről kiváló áttekintést ad Oblath Gábor: A maastrichti szerződés fiskális kritériumai és a hazai államháztartási helyzet értelmezése. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 1999. október, 851–872. old.). A kötetben több helyen tárgyalt Balassa–Samuelson hatás jelentőségének értékeléséhez megítélésem szerint szerencsés lett volna néhány számsze-

rű becslést is ismertetni a téma empirikus irodalmából. (Itt is elég lett volna a magyar irodalomban szétneézni, például Kovács Mihály András – Simon András: *A reálárfolyam összevői*. MNB Füzetek, 1998. 3.) Az Európai Központi Bank szabályozásának ismertetésénél (317–326. old.) teljesen hiányzik az intézmény elszámoltathatóságával, transzparenciájával kapcsolatos aggályok és érvek bemutatása, noha ez a monetáris unió beindulása után is aktuális probléma, és továbbra is rengeteg vita folyik körülötte. (Lásd például a jó nevű *Journal of Common Market Studies* hasábjain 1999–2000 folyamán zajló polemiciát a szakma legjobb nemzetközi képviselői [Willem Buiters, Ottmar Issing, Sylvester Eijffinger] részvételével). Hosszas tépelődés után is megmagyarázhatatlan számomra, hogyan maradhatott említetlenül az EKB első elnökének, Wim Duisenbergnek a kiválasztását megelőző, a tagállamok közötti méltatlan politikai iszapbirkózás, hiszen ez nemcsak tanulságos történet az európai együttműködés korlátainak szemléltetéséhez, hanem az intézmény első éveit is beárnyékolta. Az emlékezetes konfliktus utórezgése megnehezítették a létfontosságú jegybanki reputáció felépítését az EKB számára, valamint hozzájárultak a közös valuta mélyrepülését részben okozó piaci bizalmatlanság kialakulásához. Végül hiányoltam a rendszerváltó országok pénzügyi fejlődését taglaló alfejezetből (468–483. old.) az árfolyamrezsimiek bipolarizálódásával kapcsolatos elmélet alkalmazását, amelynek következtében a felzárkózó országok sorra feladják a korábban népszerű, úgynevezett köztes árfolyamrendszereket (csúszó árfolyam, kiigazítható rögzítés). A térségünkben is érvényesülni látszik az elmozdulás a szélső pólusok (keményen rögzített, illetve szabadon lebegő rendszerek) felé, nem utolsósorban a tőkeáramlások liberalizálódásának, felgyorsulásának és a nemzetközi gazdasági válságok lecsapódásának következményeként. Ebben az összefüggésben is hallhattunk volna az 1997-es cseh, szlovák és lengyel pénzügyi krízisekről, de ezeket a szerző sajnos nem említi, pedig a közös valutára való felkészülés szempontjából

ból fontosabb témák, mint az önálló-sodó volt szovjet közép-ázsiai tagköztársaságok ugyanitt részletesen tárgyalt valutareformjai.

Ezen a ponton érzek némi lelkiismeret-furdalást Lőrincné Istvánffy Hajnával szemben, hiszen bírálatom jellegéből fakadóan a szerzőt célozza, pedig az eddig felsorolt hibák nagy részéért legalább ennyire felelős lehet a kiadó is, amelyik sem a szöveget gondozó olvasószerkesztőt, sem a pontatlanságokat kigyomláló, a szerkezeti aránytalanságokat korrigáló szaklektort nem alkalmazott a könyv mellé. Ahogy láthattuk, hiányuk nemcsak az impresszumból derül ki, mindenesetre a költségkímélésnek (hiszen feltehetően ez áll a háttérben) óhatatlanul megvannak a negatív konzekvenciái a szöveg minőségét illetően.

Ugyanakkor az is igaz, hogy az idáig részletezett problémáktól még lehetne tankönyvként használni a kötetet, alternatíva hiányában ugyanis arra kényszerül az oktató, hogy a legkülönbözőbb forrásokból maga összeállította „salátából” tanítson (a diákok egy részének nem célszerű idegen nyelvű oktatási anyagot megadni). A tévedéseket talán ki lehetne igazítani a tanórákon, a kifejtett témákkal és elemzési szempontokkal kiegészíteni a leírtakat, a hiányolt irodalmakat és dokumentumokat a könyv mellé is fel lehetne venni a vizsgaanyagba. Végül azt is meg lehet mondani a hallgatóknak, hogy a diplomamunkájuk készítésekor ne ezt a könyvet használják hivatkozási gyakorlatuk kialakításához. Van azonban egy további gond a kötettel, ami végképp eltérített tankönyvnek jelölésétől.

Szakmai tartalmát illetően a legsúlyosabb problémát a sztenderd nemzetközi pénzügyi tételek és összefüggések előadásában látom. Lőrincné megtehetné volna, hogy ismertnek tetelezi a szakterület hüvelykujj-szabályait, ha viszont azok gyorstalpaló jellegű áttekintése mellett döntött, ragaszkodnia kellett volna a precíz leíráshoz. Határozott benyomásom, hogy az alapozó kurzusokat sikerrel abszolváló hallgatók összezavarodnának és elbizonytalanodnának a kötet olvastán: vajon a kötelező szigorlatig elvégzett tárgyak oktatói vezették-e

őket félre, vagy pedig ez a könyv nem tekinthető hiteles forrásnak? Miből gondolom ezt? Például abból, hogy a 37. oldalon félreinterpretilja a fizetési mérleg elaszticitási megközelítését, ugyanis az egyáltalán nem „...feltételezi, hogy az árfolyammozgás után egyértelmű és arányos változás következik be a kereskedelmi mérleg szaldójában”. Ezt a reakciót ugyanis pontosan az úgynevezett Marshall–Lerner feltétel teljesüléséhez köti a rugalmassági magyarázat, amelyet egyébként a szerző később megemlít, de tévesen adja meg a számszerű összefüggést (az export- és importkereslet abszolút értékben vett rugalmassági mutatói összegének kell meghaladnia az egyet, nem külön-külön a két értéknek). Aztán abból, ahogy a 92–93. oldalon gyakorlatilag ismerteti a Mundell-féle lehetetlenségi tételt, illetve később, a 198. oldalon az ezt továbbbépítő, a gazdaságpolitika lehetetlen négyeséről (*inconsistent quartet*) szóló – egyébként az EKB első Ügyvezető Igazgatóságába is beválasztott Tommaso Padoa-Schioppa nevéhez fűződő – tézist, anélkül, hogy megnevezné vagy legalább elméletileg elhelyezné őket. Abból is hasonló benyomásom támadt, ahogy a sterilizáció fogalmának és hátulütőinek ismertetésekor eltekint ennek a monetáris politikai műveletnek a költségeitől (172. old.), pedig adott esetben ezek is nagymértékben befolyásolhatják a jegybank devizapiaci intervenciók tevékenységét. Diákjaim nyilván csóválják a fejüket, amikor a 176. oldalról értesülnének róla, hogy James Tobin az EU-tagországok számára a monetáris unió kapcsán fogalmazta meg a spekulatív tőkeáramlásokra kivetendő adó koncepcióját, hiszen korábban úgy tanulták, hogy a felvetés az 1970-es évek elején, a származékos ügyletek megjelenésekor fogalmazódott meg a később Nobel-díjjal jutalmazott közgazdászban („homokot szórni a túl olajozottan működő pénzügyi piacok fogaskerekei közé”). Azon is fennakadnának, ahogy a szerző kutyafutóban ismerteti a fizetési mérleg monetáris elméletét, összemossa a lebegő és a fix árfolyamok esetét, pedig az alkalmazkodási mechanizmus (a pénzpiaci egyensúly helyreállítása) eltérő formát ölt különböző árfolyam-

rezsimek esetén (231–232. old.). Azon meg talán életük végéig rágód-nának, hogy most akkor jogtalan volt-e bukásuk a makroökonómia-vizsgán, amikor összekeverték a monetarizmust a monetáris politikával, hiszen a szerző szerencsétlen gyakorlatából, amikor a szövegben végig szinonimaként használja a „monetarista” és a „monetáris” jelzőt, sajnos erre következtethetnének.

Valószínűleg Lőrincné Istvánffy Hajna pár év múlva újra vállalkozni fog arra, hogy aktualizálja az európai monetáris integrációról írott nagyszabású könyvét, amire remek alkalmat kínál a tapasztalok felhalmozódása a közös valuta és az EKB első éveiről. Ehhez a munkához sok erőt és szerencsét kívánok, valamint azt, hogy fontolja meg a fentebb leírtakat annak érdekében, hogy egy fenntartások nélkül használható és oktatható kötet kerüljön ki a nyomdából.

JANKOVICS LÁSZLÓ

Nation-building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies

Szerk.: Trencsényi Balázs, Dragos Petrescu, Cristina Petrescu, Constantin Iordachi és Kántor Zoltán. Regio, Budapest–Pólirom, Iași, 2001. 381 old.

A Közép-európai Egyetem (CEU) volt és jelenlegi hallgatóinak e kötetbe gyűjtött tanulmányai közös alapokat próbálnak teremteni a román és a magyar identitás kutatásához. Az egymásba nyúló nemzeti szimbolikus terrek, konfliktusos nemzeti mitológiák és politikai diskurzusok, valamint a „mi” és az „ők” egymást tételező viszonyrendszerében kovácsolódo identitások boncolgatása sajátos szimbolikus teret hoz létre, lehetőséget adva a fiatal román és magyar kutatóknak egy közös kód kialakítására. A könyv egy új kutatógeneráció manifesztumszerű színrelépése és térfoglalása is,

nem véletlen, hogy a CEU szimbolikus kulturális terének leképeződéseként mutatják be a szerkesztők és a keresztapaságot vállaló elő- és utószóírók (Kontler László és Sorin Anthoni).

A tanulmányok igyekeznek megtörni a hagyományos nemzeti, nemzetállami szempontú és központú narratívák uralmát a tudományos diskurzusban. Rámutatnak viszonylagosságukra, s olyan elméleti és módszertani eszköztárat keresnek, amely egységes keretet nyújt e narratívák dekonstrukciójához, valamint az identitások kialakulásának történeti vizsgálatához.

A szerkesztők a nacionalizmus, a nemzetépítés és az identitáskonstrukció tanulmányozásának metodológiai problémáit hangsúlyozzák, mert elsődlegesen ezen a területen próbálják kidolgozni a nemzeti narratívák meghaladásának konszenzuális alapját. A tárgyalt témák valóban nehezen illeszthetők be az idealizált nemzeti önképet és a démonizált másságot színre vivő historiográfiai kánonokba. Az előszó kiemeli a szerzők törekvését, hogy dialógust kezdeményezzenek a különböző (rész)diszciplínák, így elsősorban a társadalomtörténet és az esztétörténet, valamint a szociológiai és a történelmi látásmód között.

A tizenhárom tanulmányt tartalmazó kötet első részének (*Modernitás és nemzeti identitás: megközelítések, dilemmák, örökségek*) öt tanulmánya alapvetően esztétörténeti jellegű. A második, *Nemzetépítés és regionalizmus multiethnikus kontextusban* címet viselő rész nagyobb teret szán a politikai, jogi és szociológiai aspektusoknak a nemzetépítés egy-egy regionálisan megragadható kérdésében. Végül a harmadik rész tanulmányai a nemzeti identitás és nemzetépítés folyamatában szerepet játszó aktorok (nemzetállam, kisebbség, anyaország, nemzetközi közösség) differenciáltabb megértésére, egymásra hatásuk és stratégiáik elemzésére tesznek kísérletet. Ennek címe – *Nemzetesítő/nemzetépítő* (vajon hogyan is magyarítandó az angol „nationalizing” kifejezés?) *többségek és kisebbségek* – egyértelműen utal Rogers Brubaker nemzetállam, kisebbség és anyaország dinamikus kölcsönviszonyait le-

képező modelljére, egyúttal jelzi a szándékot a modell továbbgondolására és a konkrét történeti szituációkra alkalmazására – hiszen például a „nationalizing” Brubakernél csupán a nemzetállamnak *epitethon ornansa*, nem kapcsolódik a kisebbségekhez.

Magyarországnak mint anyaországnak a vizsgálata nem keltette fel a szerzők érdeklődését. Az egyetlen kivétel ebben Kántor Zoltán tanulmánya a kedvezménytörvényről és lehetséges hatásairól a nemzeti, nemzeti-ségi önérvényesítő és identifikációs stratégiákra. Szembetűnő, hogy a román nemzettudat és nemzetépítés kérdéseit viszont több esettanulmány is számos aspektusból vizsgálja. Szó esik az identifikációs sémák, diskurzív panelek és az integráció adminisztratív keretei kialakulásáról Észak-Dobrudzsában a román nemzetállam korai expanziója idején (Constantin Iordachi); az integráció nehézségeiről, sőt sikertelenségéről Besszarábiában egy későbbi regionális expanzió során (Cristina Petrescu); az erdélyi románság gazdasági autarkióra törekvéseiről 1918 előtt (Barna Ábrahám); a nyugat-európai politikai ideológiák román politikai átértelmezéséről és adaptációjáról a húszas években – ami egyúttal felveti a későbbi totalitárius rezsimek helyi gyökereinek a kérdését, (Trencsényi Balázs); a két világháború között virágzó autochtonista filozófiai irányzatokról (Szilágyi-Gál Mihály) vagy a modern román történelemkönyvek kapcsán a kulturális identitás újratermelődésének, ellenőrzésének és a politikai elit történelmi gyökerű frusztrációinak összefüggéséről (Razvan Pârâianu). Ezzel szemben magyar oldalról csak az erdélyi kisebbség identifikációs problémái és sajátosságai kerülnek előtérbe (Kinga Koretta Sata, Irina Culic) anélkül, hogy legalább a háttérben megjelenjenek az anyaországi magyarságnak a nemzeti önazonossággal kapcsolatos elképzelései, diskurzusai és stratégiái. Még akkor sem jelennek meg, amikor a regionalitás vizsgálata az anyaországi viszonyok keretében történik, mint Pálffy Zoltán írásában a Magyarországon tanuló erdélyi diákokról. Az 1918 előtti magyar elképzelések, identitáspolitikák és kulturális identitásépítés is teljesen

kívül marad a kötet horizontján. (Baár Mónika tanulmánya Horváth Mihály történész „szellemi horizontjairól” nem tartalmaz az egyes művek elemzésén túlmutató általánosításokat vagy következtetéseket.) Nem kap teret sem Trianon sokkjának feldolgozása a két világháború közötti Magyarországon, sem a nemzettel kapcsolatos gondolkodás deformációja a kommunizmus idején.

Az esettanulmányok témaválasztását tekintve a könyv féloldalas, kiegyensúlyozatlan benyomást kelt. Vajon a magyar nemzettudat alakulása, alakítása ennyire problémamentes vagy magától értetődő volna, összehasonlítva a keleti szomszédunknál megfigyelhető folyamatokkal? Különösen elgondolkodtató, hogy a tanulmányok elméleti referenciái között az Anthony D. Smith által a nemzetalakulások úgynevezett konstruktivistamodernista vonulataként definiált irányhoz – Anthony D. Smith: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. Routledge, London–New York, 1998; főleg 23–46., 76–77. és 117–142. old. – sorolható szerzők (Gellner, Anderson, Weber és hangsúlyosan Brubaker – mivel e szerzők közül Rogers Brubaker a legkevésbé kanonizált, említésük meg legtöbbet hivatkozott munkáját: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996) mellett csupán román vagy Romániával foglalkozó szerzők – Livezeanu, Verdery, Mitu, Antohi – szerepelnek. (Irina Livezeanu: *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Cornell University Press, Ithaca, 1995; Katherine Verdery: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. University of California Press, Berkeley, 1991; Sorin Mitu: *National Identity of Romanians in Transylvania*. CEU Press, Bp., 2001; Sorin Antohi: *Imaginaire culturel et réalité politique dans la Roumanie moderne. Le stigmat et l'utopie. Essais*. L'Harmattan, Paris, 1999.) Három következtetés is adódhat ebből: hogy a magyar nemzeti és kisebbségi identitások és a hozzájuk kapcsolódó po-

litikai, kulturális, adminisztratív folyamatok problémamentesek, ezért nem igényelnek jelentősebb feldolgozást; hogy e kérdéskör feldolgozása már megtörtént, s eredményei olyannyira közkinccsé váltak, hogy nem is fontos hivatkozni rájuk; vagy pedig éppen az, hogy elméletileg is igényes, a jelentős nemzetközi teóriákra reflektáló és így a nemzeti kereteken túl is értelmezhető nagyobb szintézisek egyáltalán nem születtek a közelmúltban.

A közös vonatkoztatási pontok még nem szavatolnak egyenletes színvonalat. A kötet jelentős tanulmányai (Irina Culic, Constantin Iordachi, Trencsényi Balázs írása) szembesítik az elméleti kiindulópontokat és a forrásokat, itt a teóriák a kérdésfeltevést segítik. Van, ahol az elmélet nem jelenik meg (Baár Mónika, Pálffy Zoltán vagy Marius Turda tanulmánya), van, ahol viszont agyonnyomja az elemzést, mivel semmi sem ellensúlyozza a források szintjén (Dragos Petrescu írása).

A szerkesztői előszóban megfogalmazott célkitűzések maradéktalanul érvényesültek Constantin Iordachi tanulmányában (*A románok Kaliforniája*), amely 1878 és 1913 között vizsgálja Észak-Dobruzsza integrálását a román államba. Számos, egymást kiegészítő forráscsoportot használ fel és szembesít több, a nemzetépítést érintő elmélettel Hechter belső kolonializmus-elméletétől Sahlinsnek a határok és helyi identitások egymásra hatását vizsgáló történeti antropológiai megközelítésén át Said orientalizmus-interpretációjáig. Állításait az adminisztratív keretek, a jogi – elsősorban az állampolgárságot érintő – szabályozás, a tulajdonviszonyok és az etnikai-társadalmi arányok tüzetes, az eszmetörténeti és történeti szociológiai, jog- és gazdaságtörténeti szempontokat együttesen alkalmazó analízise támasztja alá. A vizsgált integrációs folyamat három fő eleme az etnikai gyarmatosítás, a kulturális homogenizálás és a gazdasági modernizáció volt. Iordachi szerint Észak-Dobruzsza egyfajta kísérleti terepet jelentett a román állam kiterjesztésének és a modern román nemzet megteremtésének folyamatában; sikerénél fogva modellként szolgált az első világháború után megszerzett te-

rületek integrálásában. E megközelítés lehetővé teszi a román nemzetépítés tágabb időbeli és térbeli perspektívájú szemléletét annál, amit a szokásos, Erdélyre és az 1918 utáni eseményekre koncentráló vizsgálódások nyújtanak. Észak-Dobruzsza asszimilálása megerősítette a román elitnek a románság civilizatorikus erejébe vetett hitét, segítette a Nyugattal szembeni alsóbbrendűségi érzés átfordítását a román állam civilizatorikus felsőbbrendűségébe az elmaradott, otromán múltú Kelettel szemben. Az integrációs folyamat során Észak-Dobruzsza a román állam új gazdasági, területi, etnikai és tengeri határvidekévé alakult. Iordachi ezzel megerősíti Katherine Verdery interpretációját, aki az etnicitást és az etnikai határokat a nemzetépítés során létrejövő képződményeknek tekinti, nem pedig e folyamat eleve adott keretének és mozgatójának.

Trencsényi Balázs is történeti és társadalmi kontextusba illeszti az eszmetörténeti elemzést, ezzel is bizonyítva, hogy az értékes teljesítmény nem a terjedelem, hanem a (történet)írói módszer függvénye. Ștefan Zeletinnek a húszas években a román polgári fejlődésről és a neoliberalizmusról írt tanulmányait elemezve azt a „münchhauseni pillanatot” igyekszik megragadni, amikor a nyugat-európai modernizációs minták kihívása a régióra, illetve Romániára jellemző módon átalakítja a hagyományos politikai ideológiák (liberalizmus, nacionalizmus, autochtonizmus) kereteit. Az etatizmus, a nacionalizmus, a gazdasági protekcionizmus és egy sajátosan értelmezett liberalizmus kelet-közép-európai keveréke a saját hajánál fogva próbálta kirántani Romániát az elmaradottságból. Trencsényi plasztikusan mutatja be azt az autoriter hatalmi rendszerek kialakulásának kedvező történelmi helyzetet és hiányos társadalmi szerkezetet, amelynek ismeretében a térség államainak két világháború közötti jobbrtolódása már nem magyarázható a nyugati politikai divatok átvételével. A tanulmány a modernizációs ideológiák és a fejlett Nyugattal szemben kialakuló, meghasonlott identitás kontextusában vizsgálja Zeletin írásait, ami rokonítja Sorin Antohi munkájával, aki

a stigma és az utópia fogalompárjára támaszkodva elemezte a román identifikációs sémák és toposzok történetét. Trencsényi elemzése megerősíti Irina Livezeanu feltételezését, hogy a harmincas évek totalitárius hatalmi rendszereinek kialakulását nem csupán a nyugati párhuzamok honosítása magyarázza, mert legalább ugyanekkor szerepet játszottak benne az első világháború után létrejövő Románia liberális elitjének centralizáló törekvései.

Terjedelmi okokból csak röviden térek ki a közelmúlt történéseit, történelmi léptékek mérve a jelen helyzetet vizsgáló tanulmányokra, amelyek konklúziói elkerülhetetlenül kiterjednek a jövőbeli fejlődési irányok előrejelzésére is.

Két tanulmány is megpróbálkozik a nemzetállam–kisebbség–anyaország értelmezési háló finomításával és kiegészítésével. Míg Kántor Zoltán a határon túli magyar kisebbségek, első sorban az erdélyi magyarság kisebbségépítési folyamatáról és az anyaország politikájának erre gyakorolt hatásáról a nemrég elfogadott magyar státustörvény kapcsán értekezik, addig Irina Culic empirikus szociológiai adatgyűjtésre támaszkodva vizsgálja az állampolgári, nemzeti és kisebbségi identitások viszonyát az erdélyi románoknál és magyaroknál.

Kántor nemcsak a nemzetállamok esetében beszél nemzetépítési folyamatról, hanem a nemzeti kisebbségeknél is, melyeket dinamikus érdekérvényesítő közösségként, saját szimbolikus és intézményes határaik definiálására, kiterjesztésére és védelmére törekvő közösségként határoz meg. Ezzel is árnyalja Brubaker modelljének egyik elemét, majd a modellt kiegészíti egy negyedik elemmel: a nemzetközi intézményekkel és jogi keretekkel. A státustörvényt a magyar nemzet etnoterritoriális intézményesítésének tekintik, s felveti a kérdést, hogy az vajon egy egységes nemzetépítési (újraépítési?) folyamat kezdete-e, amelynek dinamikáját Budapest diktálja majd, vagy pedig csak egy folyamat egyik összetevője, mely lehetővé teszi, hogy az egyes magyar kisebbségek a törvény adta szimbolikus és anyagi „erőforrásokra” támaszkodva folytassák hazájukban egymásétól

némileg eltérő stratégiájukat és közösségformálásukat. Erdemes lenne azt is megvizsgálni, hogyan hat ez a törvény a magyarországi nemzeti tudatra, demokratikus gyakorlatra és a hazai – elsősorban a roma kisebbséggel szembeni – attitűdökre.

A makroszereplők történelmi, napi politikai, gazdasági és szimbolikus viszonya egymáshoz Irina Culic szerint is jelentős hatást gyakorol az egyének identitásmintáira, identitásválasztására (és ezzel együtt más identitások elutasítására). Empirikus szociológiai szemléletéből következően tovább finomítja Brubaker modelljét, hogy kifejezhetők legyenek benne a kisebbség és a többség közötti viszony helyi változatai is (egy-egy település vagy régió etnikai arányai, a gazdasági, egzisztenciális lehetőségek stb.). Culic leszögezi, hogy a területi-politikai nemzetdefiniációra épülő államokban (a klasszikus példa természetesen Franciaország) az állampolgárság közjő, ezzel szemben az etnokulturális nemzetdefiniációk uralta térségekben a nemzethez tartozás az országhatárokon átnyúló exkluzív klub jellegét ölti fel, tehát nem az állampolgárság, hanem az etnokulturális nemzeti hovatartozás ígér az egyéneknek szimbolikus, politikai vagy gazdasági előnyöket. Szerinte az identifikációs sémák és folyamatok kölcsönös megismerése lehetővé tenné, hogy – mint egy pozitív, nem zérus összegű játékban – mindenki frusztráció nélkül élvezze nemzeti hovatartozását. Culic nem egy idealizált nyugati nemzetmodell kialakításának előmozdításában, hanem a reálisan létező minták objektivációjában és kölcsönös megismerésében látja a konfliktusok enyhítésének lehetőségét.

Razvan Paraiianu az identitások tankönyvi reprezentációjának jelentőségét mutatja be a kilencvenes évek végén Romániában nagy port felvert történelemkönyv-vitában elhangzott vélemények tüzetes elemzésével. A Sorin Mitu szerkesztette, a hagyományos történelemkönyveknél kritikusabb, a nemzeti mítoszokat távolságtartással szemléltető kiadvány kapcsán vizsgálja meg, milyen sikereket érhet el egy szakmai elit új felfogása a szélesebb kulturális szféra és a közvélemény radikális átalakulása nélkül. A

vita nagy hullámverése és a hozzászólók köre (benne a jelenlegi román miniszterelnökkel, Adrian Nastaseval) azt bizonyítja, hogy a tét nem kevesebb, mint a kulturális reprodukciónak a társadalmi kohézióra gyakorolt hatása és az ebből nyerhető politikai tőke. A román értelmiség és politikaformálók történeti tudatát elemző tanulmány egyben az egész kötet romániai kontextusát is megvilágítja, amennyiben előrevetíti, milyen konfliktusok várnak annak fiatal szerzőire. Paraiianu konklúzióit írásának jól körülhatárolt és alaposan feltárt forrásbázisa, valamint az interpretációban alkalmazott „sűrű leírás” hitelesíti.

A kevésbé kiérlelt tanulmányokat viszont értelmezhetetlenné, közhelyessé teszik a forráskezelés hiányosságai. Marius Turda például Erdély helyét, funkcióját és szimbolikus értékét vizsgálja a kortárs román politikai közbeszédben és történelmi reprezentációkban. Mivel azonban az elemzés forrásbázisa nem jelenik meg a szövegben, nem tehet mást, mint hogy újból „feltaláljon” néhány unalomig ismert sztereotípiát Erdélyről és a magyarveszélyről az integrista felfogásban, vagy Erdély másságáról és közép-európaiságáról a magyar és a regionalista diskurzusban, illetve a belső orientalizmusról Erdély (valamint a Bánát) és a Regát szembeállításában. Hiába fogalmaz meg érdekes hipotézist arról, hogy Erdély jóval integránsabb része Romániának, mint ahogyan a regionalista diskurzus feltételezi, ha tagadhatatlan, hogy Erdélyben a másság, a kulturális fölény helyi kultúrája és diskurzusa a kortárs identifikációs kísérletek fókuszpontja. Ebből azután arra a paradox megállapításra jut, hogy Erdély problémája telítette a politikai diskurzust, noha a valóságban nem is létezik már az Erdély-probléma. A paradoxon feloldásához vagy a hipotézis alátámasztásához a tanulmány forrásbázisa és metodológiája nem nyújt segítséget.

Előfordul, hogy az aránytalanság a különböző forráscsoportok között épp attól fosztja meg a tanulmányt, amiben igazán eredeti lehetne, például a mikrokutatás kidomborításában. Cristina Petrescu Bessarabiában tanulmányozza a helyi identitás alakul-

lását, és a román és a moldáv identitás kérdésének politikailag is érzékeny problémájában igyekszik rendet vágni. Vizsgálódása egy sikertelen folyamat okait keresi. Besszarábiában ugyanis a cári kormányzatot felváltó centralizált, modern államnemzeti, ám mélyrehatóan korrupt román igazgatás inkább idegenkedést és a cári idők utáni nosztalgiát váltott ki, semmint jelentős sikereket ért volna el az egységes román identitás terjesztésében. Petrescu többször hivatkozik a kutatás alapjául szolgáló interjúkra, melyeket 1940–1944-ben Romániába menekült besszarábiaiakkal készített. A minta nagysága és az interjú módszerei azonban nem eléggé világosak, s a belőlük nyert információ elvész a másodlagos forrásokból származó számtalan adat között.

Az elemzett források, kontextualizációjuk és a konklúzió aránytalansága jellemzi Sata Kinga Koretta egyébként érzékeny írását is, amely címe szerint a nemzet fogalmát a transzszilvanizmusként meghatározott ideológiai konstrukción belül kívánja elemezni. Valójában a *Pásztortűz* című irodalmi folyóirat 1921–1925-ös számait, azon belül is elsősorban Reményik Sándor felfogását mutatja be, s ezen keresztül a magyar kisebbség elitjének nemzeti/kisebbségi ideológiáját és programját. A háború utáni éveket nemcsak a két háború közötti időszakra vonatkozóan tartja döntő jelentőségűnek, mert konklúziója szerint az 1989 utáni magyar kisebbségi önkép és politikai stratégia is jelentős mértékben innen meríti mintáit. Mivel a közölt tanulmány egy nagyobb ívű kutatás része, sem a kérdésfeltevés, sem a konklúziók nem állnak összhangban a bemutatott kutatással és forrásbázissal. A kérdésekre csak nagyon lokális választ kapunk, a következtetéseket pedig az érvelés nem támasztja alá. Sata merész kísérlete, hogy az 1989 utáni erdélyi magyar politikai szerveződés jellegét, másrészt a politikától való ódzkodást és a sérelmi politizálást a két világháború közötti időszak (abból is öt év) elit diskurzusában megjelenő nemzetfelfogásra vezesse vissza, talán igazolható hipotézisen alapul, ám a bemutatott elemzés nem ad módot ennek eldöntésére. Mindenféleképpen szűk-

séges lett volna legalább vázolni a két világháború közötti erdélyi magyar politikai részvétel főbb elemeit és stratégiáit. A jelenkori erdélyi politika pedig nem elemezhető a romániai és nemzetközi jogi lehetőségek figyelembevételével nélkül.

Nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül azt az ellentmondást sem, amely Dragos Petrescunak a kötetet záró megállapításai és a többi tanulmány konklúziói között feszül. A tanulmány (*Működőképes-e a demokrácia Délkelet-Európában? Etnikai nacionalizmus versus demokratikus konszolidáció a posztkommunista Romániában*) a demokratikus politikai rendszerbe és a piacgazdaságba történő átmenet nehézségeit, okait és lehetséges megoldásait elemzi Románia 1989 utáni története alapján. Az etnikai nacionalizmus elszabadulásával magyarázza az átmenet lassúságát és akadozását, megoldásként pedig az etnikai nacionalizmusnak a civil nemzettudatba fordítását javasolja. A kötet majd mindegyik tanulmánya hangsúlyozza a magyar, erdélyi magyar, román stb. nemzeti és regionális identitások megkésztet kialakulását (Petrescu 1918 és 1981 közé teszi a román nemzeti identitás kiforrásának periódusát). Ebből az is kiderül, hogy az állampolgári, civil nemzettudat mennyire alárendelt szerepet játszott, milyen messze volt az identitásképződések fősodrától. Csupán jámbor óhaj lehet, hogy belátható időn belül polgári nemzettudat válthatja fel az etnokulturális vagy éppen territoriális, de korántsem polgári elvekre épülő nemzeti identifikációs sémákat. Amennyiben a kötet szerkesztői fontosnak látták az elemzések sorát egyfajta jövőképpel, sőt programmal is kiegészíteni, ennél a *deus ex machina* megoldásnál talán realisabb program lenne, a kötet tanulmányaival pedig mindenképpen nagyobb összhangban állna a létező minták feltárása, kölcsönös megismertetése és beépítése egy minimális politikai lojalitáson és konszenzuson alapuló rendszerbe, ahogyan Irina Culic is javasolta. Az ideáltipikus megközelítés egyik következménye, hogy Petrescu a területi autonómiát, noha ismertek jól bevált európai példái, olyan végletként veti el, amelyet a magyar kisebbség-

nek szerinte fel kell adnia követeléseivel, cserébe a másik véglet, a román állam iránti abszolút lojalitás elvetéséért. Kérdéses, valóban elméletileg támadhatatlan ellentétpárt állít-e itt fel, vagy pedig maga sem immúnis a román nemzetalakulás történeti folyamatával magyarázható komplexusokkal szemben. A politikai döntéshozóknak is inkább a nemzettudat összetettebbé válásával kell számolniuk, semmint az ideáltípusok közti váltás lehetőségével. A kulturális nemzetkép intézményesülése, amennyiben sikerül beilleszteni egy demokratikus politikai rendszerbe, nem feltétlenül mérgesíti el a nemzeti konfliktusokat. Megfelelő szabályozás esetén talán ellenőrizhető és átlátható keret teremt az elkerülhetetlenül súrlódásokkal járó nemzeti és kisebbségi érdekérvényesítésnek.

Összegezve megállapítható, hogy a szerzők jó része közös teoretikus alapon dolgozik, a nemzet problematikáját a modernitás jelenségeként a konstrukció, invenció stb. fogalmival elemzi. Gyümölcsöző a többszereplős, dinamikus nemzet–állam–kisebbség–nemzetközi közösség modell, akárcsak a nemzetalakulás folyamatjellegének hangsúlyozása és napjainkban is zajló szakaszának felismerése, mert a nagy magyarázó modellek sokszor emlegetett háttérbe szorulása után is közös nyelvet biztosít a kutatóknak, és viszonyítási pontokat teremt az esettanulmányok értelmezéséhez. A kötet ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a konceptuális keret csupán kiindulópont lehet, nem válthatja ki a részletes történeti, szociológusi stb. munkát.

A könyvben helyet kapott a román–magyar kapcsolatokról 1990 és 2000 között publikált művek Bárdi Nándor és Constantin Iordachi által összeállított bibliográfiája is. A néhány valóban kiváló tanulmány mellett ez a bibliográfia is biztosítja, hogy a kötet megkerülhetetlen legyen a közép- és kelet-európai nemzetalakulási folyamatok további kutatásában.

Demonológia és boszorkányság Európában

Szerk. Pócs Éva. *L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 2001. 395 old., 1650 Ft (Studia Ethnologica Hungarica 1.)*

Demonológia, boszorkányság – csábító fogalmak nem csupán a szűkebb szakmai olvasótábor, hanem a lelkes, ezoterika és mágia iránt érdeklődő, igencsak széles hazai közönség számára is. Nem véletlen tehát, hogy e kötet számos könyvesboltban a „szabadidős mágusok” és „hobbi-hermetikusok” számára elkülönített polcokra került. A cím és az állatokon lovagoló ledér boszorkányok ábrázolásával ékes borító (Lucas Cranach: *Melankolia*, 1530 k.) azonban komoly, tudományos igényrel szerkesztett válogatást takar, amely a Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszéke és a L'Harmattan Kiadó közös, *Studia Ethnologica Hungarica* sorozatának első köteteként jelent meg. A tanulmánygyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjában Klaniczay Gábor és Pócs Éva kezdeményezésére – a kötet megjelenésekor – tizenöt éve megalakult, a magyarországi boszorkányság forrásanyagát feltáró és feldolgozó munkacsoport tagjainak kutatási eredményeit foglalja magában. (A munkacsoport tevékenységét röviden összegzi Pócs Éva bevezető tanulmánya [9–17. old.], erről bővebben lásd Klaniczay Gábor írását: Boszorkányság vagy tündéri varázslat? *BUKSZ*, 1999. tél, 352–363. old.) A kiadványsorozatot bevezető Kisbán Eszter arra hívja föl a figyelmet, hogy „a magyar néprajz, európai etnológia és folklór területén, egyetemes néprajzi kitekintéssel, a megoldandó feladatok tudományközi megközelítésével” (5–6. old.) a tanszéken folyó, illetve az ahhoz részben kapcsolódó kutatásoknak szeretnének fórumot teremteni.

Nagyfokú diverzitás jellemzi a tanulmányok időbeli létrejöttét és szerzőik aktuális kutatásaiban elfoglalt

helyét, ami minden bizonnyal a szerkesztés és kiadás elhúzódó munkálatainak és nehézségeinek tudható be. Ülo Valk írása egy 1992-es konferencián elhangzott előadás aktualizált verziója, Tóth G. Péter esettanulmánya 1996-ban íródott, Égető Melinda a kéziratot 1997-ben zárta le, Kristóf Ildikó írása pedig már megjelent könyve egyik fejezeteként, 1998-ban. A könyv szerkesztése idején a legfrissebb eredményekről Klaniczay Gábor, Pócs Éva és Tóth G. Péter írásából tájékozódhatunk.

A tematika rendkívül változatos, a vizsgált jelenségek is igen széles időskálán helyezkednek el. Mégis egyfajta vörös fonalként húzódik végig rajtuk az elit kultúra – elsősorban teológiai alapú – boszorkányság-értelmezései és demonológiája, valamint a népi (populáris) boszorkányság-képzetek és a hozzájuk kapcsolódó hiedelemrendszerek közötti kölcsönhatások vizsgálata. E törekvésnek mintegy jelképe a könyvborítón szereplő Cranach-kép: Diana istennő éjszakai csapata. Az ábrázolt jelenethez kapcsolódó hiedelemről Carlo Ginzburg bizonyította be, hogy az európai néphit samanisztikus alaprétégebe tartozik, s egyben a diabolizált boszorkányszombat mitológiájának egyik jelentős alkotórésze, amely közvetve „felelőssé tehető” a tömeges méreteket öltő késő középkori boszorkányüldözés megindulásáért is. Lucas Cranach képének címe – *Melankolia* – is fontos. A melankolia lehetett a megszállottság tünete, de a hisztériáé is, és a hisztérikus nőket már a késő középkorban is előszeretettel tartották mindenféle szembélyesítő, boszorkányos praktika áldozatának és elsősorban befogadjának. Ugyanakkor a melankolia a mágusoknak, varázslóknak, Szaturnusz gyermekeinek is jellemző tulajdonsága, ahogyan Dürer ismert metszetén is látható, s összefüggésben állt minden olyan sötét és alvilági dologgal, ami démoninak és ördöginek tűnt.

A kötetben egyaránt szerepet kapott a protestáns és katolikus demonológusok munkáinak a népi hiedelmekre gyakorolt hatása és a népi képzetek reprezentációja a demonológiai művekben. A vizsgálódás terepe egyrészt a késő középkori demo-

nológiai klasszikusok, másrészt a kora újkori magyarországi, illetve észti protestáns prédikáció- és teológiai irodalom. Kristóf Ildikó a prédikációk szövegében fedezte fel azokat a finom ideológiai változásokat, amelyek alapján egészen új megvilágításba helyezte a debreceni boszorkányságról Makkai László által alkotott képet. Ülo Valk érzékletesen mutatta be, hogyan juthattak el a kora újkori prédikációk közvetítésével az európai demonológia sztereotípiái a korabeli észti társadalom szélesebb rétegeihez is. Pócs Éva a XVI–XVII. századi exorcizmus-kézikönyvek teológiai álláspontjának és a népi megszállottság-rendszereknek a viszonyáról írt, Klaniczay Gábor pedig Johannes Nider dominikánus inkvizítor *Formicarius* című traktátusát elemezve a boszorkányszombat sztereotípiáinak alkotóelemeiről, köztük nemcsak az eretnek-vádakról és a korabeli rituális mágiáról, hanem az eksztatikus motívumokat hordozó népi hiedelmekről is. A többi tanulmány az elit által képviselt, a boszorkányperek szövegeiben manifesztálódó boszorkányságkép és az ugyanezen forráscsoportban található népi képzetek egymásra hatását mutatja be.

A boszorkányság és a boszorkányüldözés nemzetközi kutatásának a kilencvenes években újabb irányzatai jelentek meg, például a megszállottság és a tranz vizsgálata. Pócs Éva és Klaniczay Gábor ehhez kapcsolódva foglalkozik a teológiai megszállottság-képzetek és a népi megszállottság-elképzelések boszorkányüldözésbeli recepciójával. Klaniczay a *Formicarius*-ban szereplő narratívák eksztatikus motívumainak értelmezéséhez szokatlanul tűnő keretet ajánl: a Mircea Eliade által az „eksztázis archaikus technikájának” nevezett samanisztust (57. old.). Klaniczay szerint választását Carlo Ginzburgnak és Pócs Évának a közép- és kora újkori Európa hiedelemrendszereinek rekonstrukciójára tett kísérletei igazolják. Azokat a hiedelmeket emeli ki, amelyeket Ginzburg az európai mitológia férfi-női kettősségre épülő „samanisztikus szubsztrátumának” nevezett: a termékenyséért egymással csatázó közösségi varázslókat (*benandante, krešnik, zduhač, táltos* stb.), il-

letve női párjukat, vagyis az óeurópai halottkultuszra visszavezethető, éjszakai halotti istennők (Hekaté, Diana, Perchta, Holda stb.) által beavatott, látó, halottlátó, jós képességű specialistanőket. A samanisztikus elemek késő középkori, „módosult, a kereszténységgel egybehangolódott formában” való jelenlétét valószínűsítve, Ginzburg és Pócs eredményei alapján Klaniczay is leszögezi, hogy beépültek a középkori demonológiának a boszorkányságról kialakított elképzeléseibe (boszorkánymulatság, állattá változás, eksztatikus repülések, halottakkal való kapcsolat). Innen már csak egy lépés volt számára a tipológiai kapcsolat kimutatása a késő középkori vizionárius *élő szentek* kultusza, valamint a korabeli hiedelmekben még tetten érhető, samanisztikus jellegzetességek között. A párhuzamba állítás alapja a közösség és a természetfeletti szféra között betöltött mediatori és patrónus szerep, a transzcendenssel kapcsolatot teremtő eksztatikus technikák, továbbá a közösség e „mágikus szakemberei” – a varázsló és az *élő szent* – presztízst megteremtő és legitimáló eszközök tipológiai hasonlósága. Hogy hol vannak itt a boszorkányok? Nos, a mágia közösségi szakértői esetében Klaniczay minden bizonnyal a Ginzburg és Pócs által az európai samanisztikus alaprétég női pólusának és a boszorkány hiedelemalakja egyik potenciális forrásának tekintett, a jó és rossz halottakkal is kapcsolatot tartó varázslónőkre gondolt, míg a másik oldalon az elsősorban nőnemű *élő szentek* állnak, akik transzállapotokban szintén a transzcendens világ lakóival kommunikálnak. Megjegyzem, hogy az *élő szentek* esetében a folyamatos túlvilági kapcsolattartást legitimáló seb-jelek (a stigmák, illetve a túlvilágjárás során a purgatóriumban kapott sebek) nemcsak a férfi varázslók termékenységért vívott csatáiban szerzett sérüléseivel rokoníthatók, hanem az elsősorban női gyógyítók, tudósok, illetve gyógyító boszorkányok és a rontók közötti, a beteg egészségéért vívott küzdelemben szerzett sebekkel is. E jelenségről épp Pócs Éva mutat be meggyőző példákat tanulmányának a „megszálló hatalmak közt folyó, illetőleg betegséggel/démonnal/

ördöggel folytatott ördögellenes” harcokról és szellemcsatákról írt részében (194–196. old.). Ha tehát a boszorkányszombat eksztatikus motívumai és az *élő szentek* misztikus tapasztalatai tipológiai összefüggésbe hozhatók a samanizmussal, akkor a szentség és a boszorkányság is összefüggésbe hozható – érvel Klaniczay. Így tereli vissza az olvasót Nidermüvenek és egyben a késő középkori teológiai gondolkodásnak egyik leglényegesebb kérdéséhez: a *discretio spirituum*hoz. Kikkel társalkodnak hát ezek az asszonyok? Látomásaik vajon az ördögtől származnak, avagy isteni eredetűek? Ha Istennel, az ő szentjeivel és angyalaival állnak kapcsolatban, akkor nyilvánvalóan szentek. Ha azonban ördögi sugallatokra hallgatnak elragadtatásukban, csak szemfényvesztők, hamis próféták, sőt boszorkányok lehetnek. A szentség és a boszorkányság teológiai képzeteinek szinte azonos kategóriákban történő elrendezése szorosan kapcsolódik a demonológus szaktekintélyek gyakorlati teológiai tevékenységéhez, akik inkvizítorként mind a szenttéavatási eljárásokban, mind pedig a boszorkányok ellen folytatott perekben közreműködtek.

A transzjelenségekkel kapcsolatos másik jelentős tanulmány Pócs Éva írása a démoni/ördögi megszálltságról. Pócs tisztában van azzal, hogy az ördögi megszálltság jelenségei egyrészt a népi kultúra nem keresztény rétegeivel és korábbi megszálltság-rendszereivel (démoni, halotti megszálltság) álltak és állnak szoros kapcsolatban, másrészt tagadhatatlan az ördögi megszálltság hivatalos egyházi képzeteivel és megítélésével való, igen nagy múltra visszatekintő, folyamatos kölcsönhatásuk. Vállalkozik arra, hogy egy általa is önkényesnek ítélt szelekciós elv segítségével rendet vágjon e látványos kaoszban. A nemzetközi kutatás legutóbbi eredményeivel (Sluhovský, Sharpe) összhangban megállapítja, hogy a „megszálltság a boszorkányság rendszerén belül központi szerepet játszott” (142. old.), ugyanakkor legalább olyan széles körben szerepelt a „kisközösségi problémák” lehetséges megoldásaként vagy csapásmagyarázó elvként, mint

a boszorkányság. A kutatók két, egymásba fonódó, de egymással párhuzamosan létező rendszerről beszélnek, amelyek minden bizonnyal döntően befolyásolták a korabeli népi boszorkányság képzeteit is. Pócs Éva sajnálattal jegyzi meg, hogy a kevés külföldi forrás-publikáció miatt a konkrét esettanulmányok ritkák, így egyelőre ez még nem igazolt hipotézis. Ezzel szemben – többek között a munkaközösség tevékenységének is köszönhetően – a magyarországi boszorkányság forrásai bőséggel állnak rendelkezésre az ilyen típusú vizsgálatokhoz. Igaz, bennük az ördögi megszálltság jelensége ritkább, mint a nyugat- és dél-európai boszorkányüldözésben. Az ördögi megszálltság népi képzeteinek tárgyalásához így mindenképpen szükséges a recens hiedelemadatok bevonása is. E területen Pócs Éva nagymértékben támaszkodik a maga, illetve a tanítványai által végzett hiánypótló gyűjtésekre, valamint több kiváló, főleg erdélyi néphitgyűjtésre, amely az igen közeli múlt hiedelmeiről és a számos archaikus jelenséget konzerváló, ortodox benedíció és exorcizmus virágzó gyakorlatáról tudósít. A boszorkányság és a démoni/ördögi megszálltság népi képzetei közötti analógiák felvázolásakor Pócs Éva kétféle viszonyrendszert állít elénk: a megszállott boszorkányt, illetve a boszorkány általi megszálltságot. Úgy véli, hogy magyar vonatkozásban a testbe behatoló, a megszállott boszorkányt is ördögi attribútumokkal felruházó típus inkább a kora újkori boszorkányság hiedelmeiben lelhető fel, amit a boszorkánypercek tanúvallomásaiban gyakori ördög = boszorkány megfeleltetés jelez. A boszorkányt kísértő ördög viszont a kora újkortól kezdve folyamatosan adatolható mind a magyar, mind az egyéb kelet- és kelet-európai hiedelmek körében. Pócs Éva a boszorkány általi megszállásnak három lehetséges módozatát ismerteti: a boszorkány az őt is megszállva tartó ördögtől nyert természetfeletti képességei révén (1) emberként, illetve saját (2) élő vagy (3) holt alteregójaként szállja meg az embert. Összességében minden bizonnyal elfogadhatjuk Pócs Éva konklúzióját: a megszálltság jelen-

ségei – akárcsak a boszorkányság – sok esetben interpretációs sémaként működnek, különböző típusait inkább „úgy kell kezelünk, mint egyazon jelenség különböző körülmények talaján létrejött változatait”. E bonyolult képzetrendszerekben csak az egyes jelenségekre nézve nyer értelmet az elit–populáris distinkció, amely a hiedelmeknek egy virtuális függőleges tengely mentén történő áramlását feltételezi. Mind a népi, mind az egyházi megszállottság-képzetek esetében inkább a keleti és a nyugati egyház két, jól elkülöníthető, de egymással folyamatos kölcsönhatásban levő pólusát érdemes kiemelni. Pócs Éva a már említett ginzburgi koncepció újraértékelésére tesz kísérletet, amikor az eddig „kvázi-samanisztikusként” jellemzett jelenségek egy részét a megszállottság valamilyen formájaként javasolja értelmezni.

A tanulmányok egy másik része a magyarországi boszorkányság forrásaira épülő kutatásokat összegzi. Égező Melinda a szőlőhegyet mágikus helyszíneként mutatja be: ez a boszorkánymulatság és a boszorkányrontás színtere. Vizsgálatát két másik forráscsoport, a XVIII. század második feléből származó hegyközségi artikulások és a történeti klimatológia adataival egészíti ki. Úgy látja, hogy az egyre hűvösödő éghajlat okozta sorozatosan rossz termést hozó éveket és a nyomokban fellépő éhínségeket követően nálunk is megfigyelhető a boszorkányvadaskodás felerősödése, akárcsak Nyugat-Európában. Feltételezi, hogy e jelenség egyik indikátora a rontó céllal végzett időjárás-varázslás képzetének összekapcsolása a boszorkányokkal. A szőlőhegyet a „természetfeletti erők működésének színtereként” jellemzi, amiben a kora újkori gondolkodás kettős térszervező elve tükröződik. Az ember számára veszélyes és tiltott természetfeletti helyeket nem csupán a fizikai határok – a szőlőhegyek esetében a mezsgyék, gyepük – választották el a biztonságos és ismert világtól, hanem a rendeltékben megfogalmazott különféle tilalmak és szimbolikus manifestációk, vagyis a helyekhez kapcsolódó, óvatosságra intó hiedelmek is. Ugyanez az elv érvényesült a későbbiekben a mezsgyéken elhelyezett ke-

resztek és a szőlőhegyre épült kápolnák, valamint az utóbbiakhoz kapcsolódó búcsúk esetében, hiszen ezek a természetfeletti erők – akár a boszorkányok – behatolása és károkozása elleni védelmet szolgálták.

A magyarországi boszorkányperekben található rontáselbeszélések strukturális szabályszerűségeit tárja föl Tóth G. Péter a göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte* által kifejlesztett *Κλειω* történeti adatbázis-kezelő rendszer segítségével. (A *Κλειω*-rendszert és alkalmazását a magyarországi boszorkányság-adatbázison a kötet utolsó írása ismerteti.) A hatalomnak és alárendeltjeinek a boszorkányper keretein belül formálódó, a szövegkonstrukciókban elrejtett diskurzusát elemzi. Rámutat, hogy a korabeli bírósági praxis jellegeből adódóan a mai kutató számára szinte eldönthetetlen az élményelbeszélések valós vagy fiktív mivolta: összemosisdik a határ a konkrét, szubjektív tartalmú narratíva és a helyi elbeszélő hagyományok sémái szerint építkező hiedelemmonda között. Tóth itt – saját bevallása szerint – beleütközik az alkalmazott módszer korlátaiba. A tanúvallomásokat kódoló mai kutatók és a hajdani vizsgálóbírók ugyanazt az elvet követték: az adott rontásesetről a számukra megfelelő szempontok szerint a legtöbb releváns és a legtöbb információt tartalmazó, tehát idealizált verziót választották ki a variánsok közül. Elsikadtak az egyéni reflexiókat rögzítő megfogalmazások egy rekonstruált, ám virtuális rontás eset előállításánál. Tóth G. Péter másik, a boszorkányfűrésztésről szóló írásában egyrészt e jogszokás történetét szándékozik az eddigi, főként vallástörténeti vizsgálatok segítségével jobban megvilágítani, másrészt a boszorkányfűrésztésnek az üldözésben betöltött szerepét tisztázni. Beszámol a boszorkányfűrésztés „elődeiről”: az ókori mezopotámiai folyampróbáról és a középkori liturgikus vízpróbáról. Kiemeli a folyampróba varázslást büntető funkcióját és rokonságát az esővarázsló rítusokkal, a liturgikus vízpróba esetében pedig a büntetés mellett a purifikációs szándékot. Elismeri, hogy a Krisztus előtt közel kétezer éven át „működő” folyampróba és a

Krisztus utáni IX–XII. században „virágkorát élő” liturgikus vízpróba közötti időbeli hiátusra nincs magyarázata, ám a két jelenség tipológiai hasonlósága feltűnő. Bár genetikai kapcsolatról szó sincs a boszorkányfűrésztés és „elődei” között, két lényeges összefüggésre fölhívja a figyelmet: a boszorkányfűrésztés és az esővarázslás rítusai közti kapcsolatra (Közép- és Kelet-Európa), ami az ókori folyampróba felé vezető halvány nyom; a boszorkányfűrésztés és a keresztelezés rítusa közötti analógiára (Nyugat-Európa), ami a liturgikus vízpróba felé mutat. A boszorkányfűrésztést exorcizmusként értelmezi: a boszorkány az őt megszállva tartó démon vagy ördög nem emberi „könnyedsége” miatt képtelen elmerülni a vízben. A pontos leírással kiegészített képanyag jól illusztrálja a gazdag forrásanyagot, s a laikus olvasó számára is segíti a témában való alá- és elmerülést.

A reformációnak a boszorkányüldözésben betöltött szerepét az európai kutatás, a közelmúltban elsősorban Clark, Midelfort és Monter munkái vizsgálták. Kristóf Ildikó is a magyarországi katolikusokétól jól megkülönböztethető, jellegzetesen protestáns demonológia létezését és érvényesülését mutatja ki a debreceni és Bihar vármegyei boszorkányvadakban. A „protestáns világkép” korlátozza a Sátán hatalmát, és megkérdőjelezi a vele való szövetségkötés valószínűségét; ugyanakkor kiterjeszti az ördög működési területét a jóindulatú mágia képviselőire is, akik tevékenységükkel a világnak az ember számára tiltott, egyedül Isten számára fenntartott, transzcendens szféráiba hatolnak be a kísértő ördög segítségével. Kristóf e két alaptétel érvényesülését követi nyomon a Debrecenben, illetve Nagyváradon nyomtatott demonológiai művekben, majd összeveti a boszorkányüldözés statisztikájával a prédikátor-szerzők debreceni működése idején. Azokra a nyugat-európai eszmeáramlatokra, protestáns szellemi központokra és teológusokra irányítja figyelmünket, amelyek és akik szerepet játszottak a fenti szerzők véleményének formálásában. Úgy látja, hogy a debreceni puritán irányzat nem szakított gyöke-

resen a református ortodoxia boszorkányság-elképzelésével abban a tekintetben, hogy a sátán hatalmát erősen korlátozottnak és illuzórikusnak, valamint kizárólagosan az isteni gondviselés alárendeltjének tartotta. A puritánok azonban nem vetették el teljesen az ördöggel való szövetekezés lehetőségét sem a boszorkányok, sem a pozitív mágia szakértői esetében.

A reformáció és a boszorkányüldözés témaköréhez csatlakozik Ülo Valk, aki három forráscsoport (prédikációk, boszorkánypercek, hiedelemszövegek) összevetésén keresztül mutat rá a protestáns demonológia, a boszorkányság elitképzetei, valamint az észti népi hiedelmek kapcsolataira. Az észti prédikációirodalomból három, a XVI–XVII. században élt lutheránus teológust emel ki: Hermann Samsont (1579–1673), Ludwig Duntét (1597–1639) és Johannes Gezeliust (1615–1690), akik a nyugat-európai demonológiai nézetek jó ismerőiként közvetítették e tanokat. Felhívja a figyelmet az európai vándormotívumokra az észti ördög-mondákban, példákban mutatva be, miként hatottak a prédikációk – a bennük foglalt exemplumok meghonosításával – az észti népi ördöghiedelmekre. Másodjára az „észti folklór boszorkányai és varázslói” kerülnek terítékre, a hiedelemszövegek és főként a boszorkánypercek, s kevésbé a prédikációk demonológiai képzetei tükré-

ben. Valk élesen elkülönülőnek látja a teológiai boszorkány és varázsló sztereotípiát a XIX–XX. századi néphitben körvonalazódó karakterektől. A percek tanúvallomásaiból összeáll, kora újkori népi boszorkánykép közelebb áll „a késő középkori demonológusok nézeteihez”, mint a későbbi korszak hiedelmeiből kibontakozó boszorkányéhoz, amit Valk az észti lutheránus egyház sikeres demonológiai „felvilágosító” tevékenységével magyaráz. Másrészt hangsúlyozza az üldözés következtében átalakuló boszorkányság-képzetek hatását az észti néphit jóindulatú varázslója, a *nöid* szerepének és megítélésnek negatív átértékelődésében.

A Pócs Éva által szerkesztett kötet mind tematikájában, mind színvonalában a nemzetközi boszorkányságkutatás legújabb trendjeibe illeszkedik. Ugyanakkor a szinte mostoha szöveg-gondozás szembeszökő. Terjedelmes nyomdai hibajegyzék állítható össze; számos helyen pontatlanul, láthatóan elírva szerepelnek az évszámok, gyakoriak a sorközi elválasztójelek, a nevek és helyek helyesírása időnként egyenesen botrányos, és az ábrák használhatósága is veszélybe került a rosszul megválasztott tipográfia következtében. A sajtóhibákon túl egy esetben tartalmi aggályok is felmerülnek. Ülo Valk értékes adatokat szolgáltatott az általunk kevésbé ismert észti néphit és lutheránus demonoló-

gia kapcsolódási pontjairól. S épp e fontos tanulmány fordításába csúszott néhány olyan értelemzavaró hiba, amely a felületesség benyomását kelti. Egy részükért a szerző lehet felelős, aki kissé pontatlanul fordította le az angol nyelvű előadásába illesztett német szövegeket. A német eredetit azonban minden esetben feltűnteti a jegyzetekben, helyesbítésre mégsem került sor. Bár lehet, hogy a recenzens ott is boszorkányos gyorsaságot és a kiadói segítőszellemek emberfeletti képességeit igényli, ahol ez igazán nem várható el. Sajnos a hibák nem tűnnek el egyetlen varázsütésre.

Visszatérve a tartalomhoz, mindenképpen példaértékű az a tudományközi együttműködés, amely e munkacsoportban megvalósul. Kár, hogy a boszorkányság és a boszorkányüldözés újabb kutatásába mind ez ideig nem sikerült érdemben bevonni a jogtörténet művelőit, bár a kutatás módszertanát illető kritikájuknak már hangot adtak. Remélhetőleg e kötetben akad az ő szigorú mércéjük szerint is elfogadható tanulmány. Mindenesetre az írárok egy aktív kutatói gárda munkája legjavát adják közre, hogy ne csak szűk szakmai nyilvánosság ismerje tizenöt (2003-ban már tizenhét) év kutatásainak eredményeit.